

SCHOPENHAUER ARTHUR

PARAENEZISEK
ÉS MAXIMÁK
(ÉLETBÖLCSELETI OKTATÁSOK)

FORDÍTOTTA
Dr. SZEMLÉR LŐRINCZ

KIADJA:
LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. ÉS FIA) R. T.
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST

I. FEJEZET.

Paraenezisek és maximák.¹

Még kevésbé, mint bárhol, törekszem itt teljességre, mert különben ismételnem kellene azokat a részben kitűnő életelveket, melyeket minden idők gondolkozóí, kezdve Theognison és az Ál-Salamonon, egész La Rochefoucauldig fölállítottak; a mivel aztán sok, sűrűn taposott közhelyet sem kerülhetnék el. De a teljességgel egyúttal a szisztematikus elrendezés is jórészt elesik. Mind a kettő fölött vigasztalódjunk avval, hogy ilyfajta dolgokban szinte elmaradhatatlanul unalmasságot eredményeznének. Csupán azt adtam, a mi éppen eszembe ötlött, a mit közleni érdemesnek láttam és a mit tudtommal más még nem mondott el, legalább nem egészen és éppen így; ez tehát csakis tallóztatás ezen a beláthatatlan mezőn, az után, a mit már mások elvégeztek.

Hogy mégis valamiféle rendet teremtsék az idetartozó nézetek és tanácsok sokféleségében, föl akarom osztani őket általánosakra és olyanokra, melyek a magunk, aztán a mások, végül a világfolyása és a sors iránt való magunkviseletét illetik.

A. Általánosak.

1. Minden életbölcseletnek legfőbb szabályául azt a mondást tartom, a mit *Aristoteles* körülbelül így fejezett ki Nikomachoszhoz címzett etikájában (VII, 12): *ὁ φρόνιμος το αλυπον οιωκεῖ, ου το ήδου* (quod dolore vacat, non quod suave est, perse-quitur vir prudens. Lefordítva talán még jobban így adhatom vissza: »Nem öröme, hanem fájdalomtól való mentesség után jár az okos ember«; vagy: »okos ember fájdalomtól való mentességre törekszik, nem élvezetekre«.) Ennek igazsága azon alapszik, hogy minden élvezet és minden boldogság negatív természetű, míg a fájdalom pozitív. Ennek az utóbbi kijelentésnek kifejtése és megokolása főművem² I. kötetének 58. §-ában található. Mégis meg akarom még itt világítani egy mindennap megfigyelhető ténnyel. Ha egész testünk egészséges és ép, leszámítva valami kis sebet vagy egyébként fájó részt: akkor az egésznek ez az egészsége nem lép többet a tudatunkba, hanem figyelmünk állandóan a megsérült hely fájdalmára irányul és egész életérzésünk kellemessége megszűnt. Éppen így, ha minden dolgunk a magunk feje szerint megy teljesebbé, kivéve egyet, mely szándékunkkal ellenkezik, akkor ez, ha mindjárt csekély jelentősége van is, mindig újra meg újra eszünkbe jut: gyakran gondolunk rá és keveset az összes többi, fontosabb dolgokra, melyek a magunk feje szerint mennek végbe. Mindkét esetben az akarat az, a mi rövideget szenved; egyszer a mint a szervezetben, másszor, a mint az ember törekvésében objektiválódik, és mindkét esetben látjuk, hogy kielégítése mindig csak negatív hat és ezért éppenséggel nem érezhető meg köz vetetlenül, hanem legföljebb csak a reflexió útján jut tudatunkba. Ellenben akadályoztatása pozitív dolog és ennél fogva önmaga adja magát tudtul. Minden élvezet pusztán ennek az akadályoztatásnak megszüntetése, az attól való szabadulás és ezért csak rövid ideig tarthat.

Ezen alapszik az előbb földicsért aristotelesi szabály, mely arra tanít, hogy az életben ne az élvezeteket és kellemes dolgokat keressük, hanem arra törekedjünk, hogy annak számtalan bajait, a mennyire lehetséges, kikerüljünk. Ha nem ez az út volna a helyes, akkor *Voltaire* mondásának is, le bonheur n'est qu'un réve, et la douleur est réelle (a boldogság merő álom és a fájdalom valóság), épp oly hazugnak kellene lenni, mint a mennyire igaz. Ezért annak, a ki életének eudaemonologiai értelemben vett eredményét akarja megkapni, nem az örömeiket kell számba vennie, a melyeket élvezett, hanem a bajokat, melyeket kikerült. Valóban, az; eudaemonológiának avval a felvilágosítással kell kezdenie, hogy neve maga is euphemismus és hogy a »boldogan élni« kifejezés alatt csak az értendő, hogy »kevésbé boldogtalanul«, tehát túrhetően élni. Az élet igenis, tulajdonképen nem arra való, hogy átélvezzük, hanem hogy átessünk rajta és befejezzük; jelzi ezt nem egy kifejezés is, mint: degere vitam, vita defungi, az olasz si scampa cosi, a németben »man muss suchen durchzukommen«, »er wird schon durch die Welt kommen«, »majd csak átvergődik rajta«, s több eféle. Csakugyan vigasztalásul szolgál az öregkorban, hogy az élet küzdelme mögöttünk van már. Legboldogabb sorsa tehát annak van, a ki életét túlságosan nagy, akár szellemi, akár testi fájdalmak

¹ E paraenezisek és maximák második részét alkotják Schopenhauer »Aphorismen zur Lebensweisheit« cz. értekezésének, melynek első része »Életbölcselet« címmel a Magyar Könyvtár 466-467. számában jelent meg.

A fordító

² »Die Welt als Wille und Vorstellung.«

nélkül töltheti el, nem pedig annak, kinek a legnagyobb öröme és a legnagyobb élvezetekben van része. A ki valamely életpályának boldogságát e szerint az utóbbi szerint akarja megítélni, hamis mértéket használ. Mert az élvezetek negatívek és azok is maradnak: az, hogy boldoggá tesznek, balhiedelem, melyet az irigység táplál a maga tulajdon megbüntetésére. A fájdalmakat ellenben pozitíve érezzük: ezért hiányuk a mértéke az élet boldogságának.« Ha fájdalomtól ment állapotunkhoz még az unalomnak hiánya is hozzájárul, lényegében elértük a földi boldogságot: mert a többi csak chimaera. Következik ebből, hogy sohase vásároljunk élvezeteket fájdalommal, ha mindjárt csak azok veszedelme árán is; mert különben negatív és ezért chimaerikus dologért pozitív, vagyis reális dologgal fizetünk. Viszont nyerni fogunk rajta, ha élvezeteket áldozunk föl, hogy fájdalmakat kerülhessünk ki. Mindkét esetben egyre megy, követik avagy megelőzik-e a fájdalmak az élvezeteket. Igazán a legnagyobb visszásság, hogy ezt a síralmak völgyét mulatóhelylyé akarjuk változtatni és hogy a helyett, hogy lehetőleg fájdalomtól való mentességre törekednénk, élvezeteket és örömeiket tűzünk ki célunkul, a hogy pedig annyian teszik. Sokkal kevésbé csalatkozik, a ki kelletlenül sötétebb szemmel, ezt a világot valami pokolfélének nézi és ezért csak arra gondol, hogy tűztől mentes lakást találjon benne. Az ostoba ember az élet élvezetei után futkos és megcsalatottnak látja magát: a bölcs kikerüli a bajokat. De ha még ez se sikerülne neki, annak a végzet az oka, nem pedig az, hogy ostoba volt. A mennyiben pedig sikerül, nem csalatkozik; mert a bajok, melyeket elkerült, nagyon is reálisak. Még ha kelletlenül jobban tért is ki előlük és élvezeteket áldozott is föl szükségtelenül, tulajdonképpen még akkor se veszett semmit: mert minden élvezet chimaerikus, és elszalasztása fölött bánkódni kicsinyes, sőt nevetséges dolog volna.

Ennek az igazságnak félreismerése, elősegítetvén az optimizmustól, sok bajnak forrása. Ugyanis ha nincsenek fájdalmaink, nyughatatlan vágyaink valamiféle boldogságnak chimaeráival hitegetnek, mely boldogság tulajdonképpen nincs is, és csábítanak, hogy kövessük azokat: evvel fájdalmat zúdítunk magunkra, a mi tagadhatatlanul reális. Akkor aztán jajveszékélünk fájdalomtól mentes állapotunk elvesztén, mely mint valami eljátszott paradicsom áll mögöttünk, és hiába kívánjuk, bár tehetnők a megtörténtet meg nem történtté. Úgy tűnik föl, mintha valami gonosz démon vágyaink csalóka képeivel állandóan kiélel csalogatna minket a fájdalomtól mentes állapotból, mely a legnagyobb igaz boldogság Láttatlanba azt hiszi az ifjú, az élet arra való, hogy átélje az ember, hogy az valami pozitív boldogságnak a székhelye, melyet csak azok vétenek el, kiknek ügyességén múlt, hogy magukévá nem teheték. Megerősítik őt ebben regények és kétemények, valamint az a képmutatás is, mely a világon a külső látszat formájában rendszerint és mindenütt megvan, mire legott vissza fogok térni. Es ettől kezdve élete többé-kevésbé megfontolt vadászat a pozitív boldogságra, melynek mint olyannak pozitív élvezetekből kell állania. A veszedelmeket, melyeknek ilyeneképpen kiteszi magát az ember, kockáztatni kell. Ez a vadászat aztán olyan vadra irányul, a milyen tulajdonképpen nincs is, és rendszerint nagyon is reális, pozitív boldogtalanságra vezet. Ez mint fájdalom, szenvedés, betegség, veszteség, gond, szegénység, szégyen és ezernyi szükség jelentkezik. A kiábrándulás már késő. Holott ha megfogadjuk az itt fejtegetett szabályt és életünk célját a fájdalmak elkerülésére, tehát a nyomorúság, betegség és minden szükség távoltartására irányítjuk, célunk reális lesz: akkor mehetünk valamire, még pedig annál többre, minél kevésbé zavarja ezt a célunkat a pozitív boldogság chimaerája után való törekvés. Ugyanezt mondja *Goethe* is *Die Wahl ver wandschaften*-jében *Mittler*-rel, a ki folytonosan mások boldogságán fáradozik: »A ki valami bajtól akar szabadulni, mindig tudja, mit akar: a ki valami jobbat akar, mint a mije van, tökéletesen vak«. És ez eszünkbe juttatja a szép francia mondást: *le mieux est l'ennemi du bien* (a jobb ellensége a jónak). Sőt ebből vezethető le a cinizmus alap gondolata is, mint a hogy azt fő művem II. kötetének 16. fejezetében kifejtettem. Mert mi más indította volna a cinikusokat minden élvezet megvetésére, ha nem az a gondolat, hogy előbb vagy utóbb fájdalmak kapcsolódnak hozzájuk, melyeknek elkerülése sokkal fontosabbnak látszott előttük, mint amazoknak az elérése. Mélyen áthatotta őket az élvezet negativitásának és a fájdalom pozitív voltának tudata, ezért következetesen mindent megvettek, hogy a bajokat elkerüljék, ehhez pedig az élvezetek teljes és önkéntes megvetését tartották szükségesnek, csak tört látván bennük, mely az embert megejt a fájdalomnak.

Persze, mint *Shiller* mondja, »Árkádiában születünk »valamennyien«, vagyis boldogságot és élvezetet követelve lépünk a világba és azt a dőre reménységet tápláljuk magunkban, hogy el is fogjuk érni. Csakhogy rendszerint mihamar ott terem a sors, durván megragad és megtanít rá, hogy semmi sem a *mienk*, hanem minden az *övé*, mert kétségtelen joga van nemcsak minden tulajdonunkra és

szerzeményünkre, feleségünkre és gyermekünkre, hanem karunkra és lábunkra, szemünkre és fülünkre, sőt orrunkra is arcunk közepén. De mindenesetre megjön bizonyos idő múltán a tapasztalás és beláttatja velünk, hogy a boldogság és élvezet olyan, mint a délibáb, mely csak messziről látható, s mihelyt közeledünk feléje, eltűnik; míg a fájdalom és szenvedés reális, közvetlenül magamagát képviseli és sem illúzióra, sem reménységre nem szorul. Ha van foganatja a leczkének, föl hagyunk a boldogság és élvezet után való vadászással és inkább azon vagyunk, hogy lehetőleg elzárjuk az útját a fájdalomnak és szenvedésnek. Belátjuk azután, hogy a legnagyobb jó, a mit a világ csak adhat, a fájdalomtól ment, nyugodt, túrhető élet, és erre korlátozzuk igényeinket, hogy annál biztosabban kielégíthessük. Mert arra, hogy ne legyen nagyon boldogtalan az ember, legbiztosabb szer, ha nem kívánja, hogy nagyon boldog legyen. Goethe ifjúkori barátja, *Merck* is fölismerte ezt, a mikor így ír: »a boldogság után való rút követelődzés, még pedig annak olyan mértéke után, a milyent álmodunk magunknak, mindent megront ezen a földön. A ki szabadulni tud tőle és semmi többet sem kíván, mint a mi előtte van, keresztülvergődhetik.« (Brieftage an und von Merck, 100. lap). Ezért tanácsos az élvezetet, tulajdont, rangot, becsületet, stb.-it illető igényeinket igen csekély mértékre leszállítani, mert éppen a boldogság, fény és élvezet után való törekvés és küzködés az, a mi a nagy szerencsétlenségeket maga után vonja. De már azért is tanácsos és bölcs dolog ez, mert nagyon boldogtalanok lenni szerfölött könnyű, míg nagyon boldognak nemcsak nehéz talán, de éppen lehetetlen. Nagy joggal éneklé tehát az élet bölcséletének költője:

Auream quisquis mediocritatem
Diligat, tutus caret obsoleti
Sordibus tecti, caret invidenda
Sobrius aula.
Saevius ventis agitatur ingens
Pinus: et celsae graviore casu
Decidunt turres: feriuntque summos
Fulgura montes.

(A ki az arany középutat választja, annak nem szennyes rom a háza, de józanabb, semhogy irigységet keltő palotában laknék. Vadabbul ingatják a szelek az óriás fenyőfát: és nagyobb zuhanással dőlnek le a magas tornyok: és a villám a legmagasabb hegyekre csap le.)

Aki azonban bölcséletem tanítását egészen magába fogadta és ennél fogva tudja, hogy egész létünk olyan, hogy jobb volna, ha nem lennénk, és hogy azt megtagadni és elutasítani a legnagyobb bölcsesség, az semmi dolog vagy állapot iránt sem lesz nagy reménnyel, semmi után sem fog szenvedelemmel törekedni, sem nagyon panaszkodni nem fog, ha valami dolgát elhibázta, hanem át fogja hatni Platon mondása: „οὐτε ὁ τῶν ἀνθρωπίνων ἄξιον μεγάλης σπουδῆς” (semmi emberi dolog sem érdemes nagy erőfeszítésre *rep. X, 604.*), valamint ez is,:

Ha egy világ számodra elveszett:
Ne búsulj rajta, hiszen semmi az.
Ha egy világot kormányoz kezéd:
Ne örvendj rajta, hiszen semmi az.
Továtűnik a kín s az élvezet:
Ne gondolj a világgal, semmi az.

Anivari Sokeili.

(Lásd Szádi Gulisztán-jának mottóját, németre ford. Graf.)

Csakhogy a mi ennek az üdvös belátásnak megszerzését különösen megnehezíti, az a világnak már fönnebb említett képmutatása, melyet ezért az ifjúság előtt korán föl kellene tánni. A legtöbb pompa merő látszat, mint a színházi díszletek, és a dolog veleje hiányzik. Például: fellobogózt és megkoszorúzott hajók, ágyúlövés, kivilágítás, dobpergés és trombitaszó, ujjongás és lárma stb., ez mind csak czéggére, nyilvánulása, hieroglifája az *örömmek*: de magát az örömet legtöbbször nem találjuk ugyanott: éppen csak ez hiányzott az ünnepegről. A hol igazán jelen van, oda rendszerint hívatlanul és bejelentés nélkül jött, magától és minden nehézség nélkül, sőt halkan odalopódzva, gyakran a legjelentéktelenebb, leghaszatlanabb alkalmakkor, mindennapi körülmények között, és sehova se kevésbé, mint fényes vagy dicsőséges alkalmakhoz; olyan az, mint az arany Ausztráliában: el van szórva itt is, ott is, a véletlen szeszélye szerint, minden szabályszerűség és rendszer nélkül, többnyire csak igen kicsiny szemekben, csak nagyon ritkán nagy tömegekben. Holott a fönnt említett

eszközök mindegyikének is csak az a célja, hogy másokban azt a hitet támaszsa, hogy itt öröm járja: ennek a látszatnak keltése mások szemében – ez a céljuk. Miként az örömnél, épp úgy van ez a gyásznál is. Milyen komoran közeledik amott az a hosszú és lassú gyászmenet ! se vége, se hossza a kocsisornak. De pillantsatok csak beljűk: mind üres és az elhunytat tulajdonképen csak a városnak összes kocsisai kísérik sírjáig. Beszélő példája a földi barátságának és becsülésnek ! Ez hát az emberi cselekvések álnoksága, üressége és képmutatása.

Íme egy másik példa: Sok meghívott vendég ünneplő ruhában, ünnepi fogadtatáskor, czégére a nemes, magasabbrendű társas érintkezésnek: de helyettük rendesen csak kényszerűség, kín és unalom jött el: mert ha sok a vendég, sok söpredék is van közte, – még ha valamennyinek érdemrend van is a mellén. Az igazán jó társaság ugyanis mindenütt és szükségkép nagyon kicsiny. De általában lényes, zajos ünnepek és mulatságok mindig üresek belül és hangjuk is hamis; már azért is, mert fennhangon ellentmondanak életünk nyomorúságának és szegénységének, és az ellentét csak kiemeli a valóságot. Mégis kívülről szemlélve mindez igen hatásos: és ez volt a cél. Igen szépen mondja ezért *Chamfort*: la société, les cercles, les salons, ce qu'on appelle le monde, est une pièce misérable, un mauvais opéra, sans intérêt, qui se soutient un peu par les machines, les costumes, et les décorations. (A társaság, a klubok és szalonok, a mit nagy világnak mondanak, egy nyomorúságos darab, valami rossz opera, mely csöppet sem érdekes, s a melyet egy kicsit föntartanak gépezetei, jelmezei és díszletei). Hasonlóképen akadémiák és filozófiai katedrák is csak czégére és külső látszata a *bölcsességnek*: de maga a bölcsesség is többnyire távol tartja magát tőlük és másutt található fel. – Harangzúgás, papiruha, jámbor arcz és elferdített magaviselet a czégér, látszata az áhítatosságának, stb. – És így majd minden a világon üres diónak mondható: a magva magában véve ritka és még ritkábban van ilyen a héjáján belül. Egész máshol kell azt keresni és többnyire csak véletlenül található rá.

2. Ha valakinek állapotát abból akarjuk megítélni, boldog-e, ne azt nézzük, mi szerez neki örömet, hanem hogy mi szomorítja: mert minél csekélyebb dolog ez, annál boldogabb az ember, mert hogy csekélységek iránt érzékenyek legyünk, kell, hogy jól érezzük magunkat: boldogtalanságunkban ugyanis éppen nem érezzük őket

3. Óvakodjunk életünk boldogságát azáltal, hogy sokat várunk tőle, *széles alapokra* fektetni, mert az éppen ilyen alapzaton dől össze a legkönnyebben, mivel sokkal több szerencsétlenségre ad alkalmat és ezek nem maradnak el. Boldogságunk épületénél tehát, ebből a szempontból tekintve, fordított a viszony minden más épülethez képest, mely széles alapzaton áll a legszilárdabban. Követeléseinket mindennemű eszközeinkhez viszonyítva, lehetőleg leszállítani, megbiztosabb útja tehát annak, hogy a nagy boldogtalanságot kikerülhessünk

Általában egyike a legnagyobbbét leggyakoribb balgaságoknak, hogy az ember *messzire menő előkészületeket* tesz életére, bármi módon történjék is ez Ilyenkor ugyanis mindenekelőtt egész és teljes emberéltre számít, melyet pedig csak kevesen érnek meg. Aztán meg, ha élnek is annyi ideig, el- ' készített terveik mégse ütnek ki jól, mert kivitelükhöz mindig sokkal több idő kell, mint amennyit szántak rá: az ily tervek továbbá, mint minden emberi dolog, annyira ki vannak téve a balsikernek és az akadályoknak, hogy igen ritkán vezetnek célra. Végre, ha el is értünk mindent, figyelmen és számításán kívül hagytuk a változásokat, melyeket az idő *rajtunk magunkon idéz* elő; tehát nem gondoltuk meg, hogy sem cselekvésre, sem élvezetre való képességeink nem maradnak meg egész életünkön keresztül. Innen van, hogy gyakran törekszünk dolgok után, melyek, ha végre elértük őket, többé már nem felelnek meg nekünk; valamint az is, hogy éveket töltünk el valami munkára való előkészülettel, mialatt annak kivitelére való erőinket észrevétlen rabolja el az idő. Így gyakran megesik, hogy oly hosszú fáradsággal és sok bajjal szerzett vagyonunkat többé nem élvezhetjük már, és hogy másoknak dolgoztunk; vagy hogy az állást, melyet sok-sok éven át tartó iparkodásunkkal és törekvésünkkel végre elértünk, betölteni már nem tudjuk: a dolog ránk nézve későn jött meg. Vagy fordítva: mi késtünk el dolgainkkal; ott ugyanis ahol alkotásról, produkálásról van szó: megváltozott a kor ízlése, új nemzedék nőtt föl, melyet az a dolog már nem érdekel, mások rövidebb úton elibénk kerültek stb. Mindaz, a mit e tétel alatt fölhoztunk, eszében volt Horatiusnak, mikor így szól:

quid aeternis minorem Consiliis animum fatigas?

(Minek fáradszod rövid eszedet örökös tervekkel?)

Oka ennek a gyakori tévedésnek lelki szemeink elkerülhetetlen optikai csalódása, melynél fogva elejéről tekintve végtelennek látjuk az életet, de ha pályánk végéről tekintünk hátra, igen rövidnek találjuk azt. Persze, ennek is megvan a maga jó oldala, mert nélküle bajosan jönnének létre nagy dolgok. De általában úgy járunk az életben, mint a vándor, aki miközben előre halad, egészen más

formájúaknak látja a dolgokat, mint a milyeneknek messziről mutatkoztak, és azonképen változnak előtte, amint közeledik hozzájuk. Főleg vágyainknál van ez így. Sokszor egészen mást, sőt jobbat is találunk, mint a mit kerestünk; sokszor ahhoz is, amit kerestünk, egészen más utón jutunk hozzá, mint amelyen elsőízben hiába indultunk el. Kivált ott, ahol élvezetet, boldogságot, örömet kerestünk, fogunk sokszor okulást, belátást, megismerést találni helyettük, – maradandó, igaz javakat,

múlóak és látszólagosak helyett. Ez a gondolat vonul végig Meister Wilhelm-en alapeszme gyanánt, mert ez intellektuális regény és éppen ezért minden másnál magasabb fajtájú, még Scott Walter regényeinél is, melyek mind csak ethikaiak, vagyis az emberi természetet csak akaratit oldaláról fogják föl. Ugyanezt az alapeszmét szimbolizálja nagy és durva vonásokban, akár csak a színpadi dekorációk, a Varázsfuvola is, ez a groteszk, de nevezetes és sokértelmű hieroglifa; sőt tökéletes is volna ez a gondolat, ha a befejezésében Tamino, mikor Pamina bírhatásának vágyától hajtva visszatér, ő helyette csak fölavatást kérne és kapna a bölcsesség templomában; míg szükségszerű ellentéte, Papageno, helyesen nyerné el az ő Papagenáját. – Kiváló és nemes emberek csakhamar meg fogják ismerni a sorsnak ezt a nevelése-módját, és alkalmazkodni tudván, hálásan megnyugosznak benne; belátják, hogy a világon okulást igen, de boldogságot nem lehet találni; megszokják és megelégszenek vele, hogy reményeiket belátásra cseréljék ki, és elmondják végül Petrarkával együtt:

Altro diletto, che 'mparar, non provo.

(Másban nem találom gyönyörűséget, csak a tanulásban.)

Sőt ilyenképp még odáig is vihetik, hogy vágyaikat és törekvéseiket csak látszattól és játszva követik némiképp, valójában pedig és benső meggyőződésük szerint csak okulást várnak, a mi aztán szemlélődő, genialis, magasztos szint ad nekik. – Ebben az értelemben azt is mondhatnók, hogy úgy járunk, mint az alkimisták, a kik, miközben csak aranyat kerestek, fölfedezték a puskaport, porcellánt, orvosságokat, sőt természeti törvényeket is.

B) önmagunk iránt való magunkviseletét illetők.

4. Mint a hogy a munkás, a ki valamely épület fölépítésében segédkezik, az egésznek tervét vagy nem ismeri, vagy az legalább nincs mindig szeme előtt, úgy van az ember is egész élete folyásával és annak karakterével, miközben életének egyes napjait és óráit morzsolja. Minél méltóbb, jelentősebb, tervszerűbb és egyénibb ez az élet, annál szükségesebb és annál hasznosabb, hogy kicsinyített alaprajza, terve néhanapján szeme elé kerüljön az embernek. Persze, az is kell hozzá, hogy a dolgot kicsinyben a γνωδι στυρον-nal (ismerd meg magadat) megkezdette legyen az ember, tehát, hogy tudja, tulajdonképpen és mindenekelőtt mit akar, vagyis, hogy mi a legfontosabb, boldogságát illetőleg, továbbá, hogy mi következik ezután másod- és harmadsorban; valamint az is, hogy fölismerje, micsoda tulajdonképpen az ő hivatása, szerepe és viszonya a világhoz. És ha ez jelentősebb fajtájú és nagyobb-szerű, úgy élete kicsinyített tervrajzának látása minden másnál jobban fogja őt erősíteni, fölemelni, tevékenységre serkenteni és téves utaktól visszatartani.

Mint a hogy a vándor megtett útját minden fordulójával és kanyarulatával együtt csak akkor tekintheti át és ismerheti föl összefüggésében, ha valami magaslatra jutott: úgy mi is csak életünk egy korszakának, vagy éppen az egésznek végével ismerjük meg tetteink, cselekedeteink, és műveink összefüggését, pontos következetességét és láncolatát, sőt értékét is. Mert amíg foglalkozunk velük, mindig csak jellemünk szilárd tulajdonságai szerint, motívumok befolyása alatt, tehát folyton kényszerűségből cselekszünk, amennyiben minden pillanatban csak azt teszszük, a mi éppen jónak és alkalmasnak tetszik.

Hogy mi lett belőle, azt csak az eredmény mutatja meg; és hogy miképpen és minek a segítségével lett, azt csak az egésznek összefüggésére való visszapillantás. Épp ezért, miközben a legnagyobb tetteket hajtjuk végre, vagy halhatatlan műveket teremtünk, ezeknek, nem mint ilyeneknek, hanem csak mint jelenlegi céljainkra alkalmasoknak, mostani szándékainknak megfelelőeknek, tehát most éppen helyeseknek vagyunk tudatával: de jellemünk és képességünk csak utóbb, az összefüggő egészről világlanak ki: és esetenként látni fogjuk, mint találtuk meg, mintegy ihlettől megszállva, ezer téves út között az egyetlen helyes utat – géniusunktól vezetettve. Mindez áll a teoretikus és a gyakorlati, fordított értelemben véve pedig a rossz és az elhibázott dolgokra is.

5. Az élet bölcséletének egyik fontos pontja az a helyes viszony, mely szerint figyelmünket egyrészt a jelennek, másrészt a jövőnek szenteljük, nehogy egyik a másikat megrontsa. Sokan nagyon is jelenüknek élnek: a könnyelműek; – mások nagyon is a jövőjüknek: az aggodalmaskodók és félősek. Ritka ember fogja a helyes mértéket eltalálni. Azok, a kik törekvéseikkel és reményeikkel csak a

jövőnek élnek, mindig csak előre néznek és türelmetlenül elébe sietnek a közeledő eseményeknek, mint a melyek legelsősorban hoznak boldogságot rájuk, közben azonban figyelemre se méltatják és élvezet-lenül hagyják továbbfutni a jelent: koraérett ábrázatok ellenére is, azokhoz az itáliai szamarakhoz hasonlítanak, melyeket avval nógatnak gyorsabb ügetésre, hogy a fejükhöz erősített botra szénacsomót kötnek, amit azok mindig maguk előtt látván, elérni remélnek. Mert megcsalják önmagukat egész életük erejéig, mindig csak ad interim (ideiglenesen) élvén, – míg csak meg nem haltak. A helyett tehát, hogy kizárólag és folyton jövők terveivel és gondjaival foglalkoznánk, vagy pedig múltunk után sóvárognánk, sohasem kellene elfelejtenünk, hogy egyedül a jelen reális és biztos, míg a jövő majd-mindig másképp üt ki, mint a hogy elgondoljuk magunknak, hiszen múltunk is másképen telt el; még pedig úgy, hogy egészben véve, mind a kettő sokkal kevesebbet ér, mint a hogy nekünk tetszik. Mert a távolság, mely szemünk előtt kisebbké teszi a tárgyakat, megnagyobbítja őket gondolatainkban. Csakis *a jelen* igaz és valóságos: ez a reálisan betelt idő és kizárólag ebben élünk. Ezért mindig barátságos fogadtatásra kellene méltatnunk, tehát minden tűrhető, közvetlen bajtól vagy szenvedéstől ment óránkat tudatosan mint olyant élveznünk, vagyis nem megszorítanunk avval, hogy boszankodunk a múltban elhibázott reményeken, vagy hogy aggódunk a jövőnkön. Mert éppenséggel bolond dolog jelenünk egy jó óráját eltaszítani magunktól, vagy szántsándékkal megrontani magunknak a múlton való boszankodással, vagy aggódván a jövő fölött. A gondnak, sőt a bánatnak is legyen meg a maga ideje: de azután gondoljuk meg a múltiról:

Ἄλλα τα ψΜ προτετυθχ. Ιασοαεν άννυιχενο: πεο,

Ουαον Ινι στηθ-εσσι φιλον οααχσαντε: άναγκτ.,

(De hagyjuk az elmúltakat, ha mindjárt szomorúak is és kényszerítvén keblünk kedves érzelmeit, vegyünk erőt rajtuk.)

és a jövőről:

Ἦτοι ταυτα Φεων εν γομυ χειται

(Ez bizony az istenek akaratától függ.)

a jelenről pedig:

singulas dies singulas vitas puta

(minden egyes napot egy-egy életnek végy. Sen.),

és tegyük ezt az egyedül reális időnket, a mennyire csak lehet, kellemessé.

Csak olyan jövődöbeli bajok nyugtalaníthatnak minket méltán, melyek bizonyosak és a melyek bekövetkezésének ideje is hasonlóképpen bizonyos. De ilyen csak nagyon kevés van: „mert a bajok vagy csak lehetségesek, esetleg valószínűek; vagy bizonyosak ugyan, de bekövetkezésük ideje egészen bizonytalan. Ha mindkettőbe belebocsátkozik az ember, egyetlen egy nyugodt percze sincs többé. Nehogy tehát életünk nyugalomát bizonytalan vagy határozatlan bajok miatt elveszítsük, meg kell szoknunk, hogy amazokat úgy tekintsük, mintha sohasem következének be, ezeket, mint a melyek bizonyára nem egyhamar fognak bekövetkezni.

Csakhogy minél inkább békét vagy valakinek a félelem, annál jobban nyugtalanítják a kívánságok, vágyak és követelések. *Goethének* annyira kedvelt dala: »ich hab' mein' Sach auf nichts gestellt«, tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy csak ha minden lehető igényéből kiüzetett és csupa^z, pusztá életére van utalva az ember, lesz részesévé annak a lelki nyugalomnak, mely az emberi boldogságnak alapja, mert szükségünk van rá, ha jelenünket és vele együtt egész életünket élvezni akarjuk. Éppen ezért mindig gondolnunk kellene rá, hogy a mai nap csak egyszer jött el és soha többé nem tér vissza. De mi azzal hitegetjük magunkat, hogy holnap újra eljön: pedig a holnap mégis csak másik nap, mely szintén csak egyszer jön el. Elfelejtjük, hogy minden egyes nap új, tehát pótolhatatlan része az életnek és inkább úgy tekintjük, mintha magában foglalná ezt, akárcsak a fajnév az egyedeket. Hasonlóképpen a jelent is többre tartanak és jobban élveznek, ha jó és egészséges napjainkban mindig gondolnánk rá, hogy mennyire véghetetlenül irigylésreméltónak látszik minden fájdalomtól és szükségtől ment óránk, – akárcsak valami elvesztett paradicsom, vagy egy félreismert jóbarát, – ha betegségben vagy szomorúságunkban emlékszünk rá vissza. De mi éljük szép napjainkat, a nélkül, hogy észrevennők: csak ha rossz idők jönnek ránk, kívánjuk őket vissza. Ezer vidám, kellemes óránkat hagyjuk boszús arczczal élvezetlenül tova futni, hogy aztán borús napjainkban hiábavaló vágyódással sóhajtozzunk utána. Minden tűrhető jelenünket, még ha hétköznapi is, melyet most oly egykedvűen engedünk elhaladni, sőt türelmetlenül siettetünk, – meg kellene becsülnünk, mindig arra gondolván, hogy az épp most megy át a múltnak abba az apoteózisába, melyben ezután az örökkévalóság fényétől körülsugározva, megőrzi az emlékezet, hogy majd egyszer, ha kivált rossz óránkban, félrevonja róla a

függőnyt, mint benső vágyunknak tárgya jelentkeznek.

6. *Minden korlátozás boldoggá tesz.* Minél szűkebb a látókörünk, működésünk és érintkezésünk köre, annál boldogabbak vagyunk, minél tágabb, annál többet gyötrődünk és aggódunk. Mert vele együtt szaporodnak és nőnek gondjaink, kívánságaink és aggodalmaink is. Ezért nem is olyan boldogtalanok még a vakok sem, mint a hogy azt mi a priori látjuk: mutatja ezt arcvonásaiknak szelíd, szinte derült nyugalma. Némikép ezen a szabályon alapszik az is, hogy életünk második fele szomorúbb, mint az első. Mert életünk folyamán céljainknak és viszonyainknak köre mind jobban kiszélesedik. Gyermekkorunkban a legközelebbi környezetre és a legszűkebb viszonyokra szorítkozik; ifjúkorunkban már jelentékenyen messzebbre terjed ki; férfikorunkban körülöleli egész életpályánkat, sőt gyakran a legtávolabbi eső viszonyokra is kiterjeszkedik, országokra és népekre; öregkorunkra magába foglalja az utódokat. Minden korlátozás ellenben, még a szellemi is, kívánatos a boldogságunkat illetően. Mert minél kevésbé izgat akaratum, annál kevesebb a fájdalomunk: már pedig tudjuk, hogy a fájdalom pozitív, a boldogság csak negatív. Hatáskörünk korlátoltsága megfosztja akaratumkat izgatásának külső okaitól, szellemünk korlátoltsága a belsőktől. Csakhogy az utóbbinak megvan az a hibája, hogy utat enged az unalomnak, a mi közvetve számtalan fájdalomnak lesz forrásává, a mennyiben, csakhogy elűzhesse az ember, mindent megragad, tehát szerencsét próbál szórakozással, társasággal, fényűzéssel, játékokkal, itallal stb., a mi aztán mindenféle kárt, veszedelmet és bajt idéz elő. *Difficilis in otio quies.* (Nehéz a nyugalom a munkátlanságban.) Viszont, hogy mennyire kívánatos, sőt szükséges, a boldogságra nézve a *külső* korlátozás, a mennyire csak lehetséges, látható abból, hogy az egyetlen költői műfaj, mely boldog embereket rajzol, az idill, mindig nagyon is korlátolt helyzetben és környezetben tünteti föl őket. Ennek a ténynek tudatán alapszik az a tetszésünk is, melyet az úgynevezett genre-képek keltenek. Ezért viszonyainknak lehető legnagyobb *egyszerűsége*, sőt életmódunknak *egyformasága* is, a míg csak unalmat nem okoz, boldoggá fog tenni, mert magát az életet, tehát annak nehéz terhet is a legkevésbé érezteti: úgy foly tova, mint a patak, hullámok és örvények nélkül.

7. Jó vagy rossz állapotunk végső fokon attól függ, hogy mi tölti be és mi foglalkoztatja tudatumkat. Itt egészben véve minden tisztán szellemi foglalkozás sokkal nagyobb szolgálatjára lesz az arra teremtett eszű embernek, mint a való élet, sikerének és sikertelenségének állandó váltakozásával, rázkódásaival és küzködésével együtt. Csakhogy ehhez természetesen már jelentékeny szellemi rátermettség kell. De megjegyzendő, hogy míg a kifelé tevékeny élet, a mint megzavarja tanulmányainkat és elvon tőlük, akkép fosztja meg az észet is a neki szükséges nyugalomtól és higgadtságtól; épp így másrészt a tartós szellemi foglalatosság is többé-kevésbé alkalmatlanná tesz az életben való sürgés-forgásra: ezért tanácsos egyidőre egészen föl hagyni vele, ha olyan körülmények állnak elő, melyek valamiféle energikus gyakorlati tevékenységet követelnek.

8. Hogy az ember teljes *megfontoltsággal* élhessen és a saját maga tapasztalatából annyi tanulságot meríthessen, a mennyi csak van benne, kell, hogy gyakran visszaemlékezzen és a mit átélt, tett, tapasztalt, a mit e közben érzett, összefoglalja; valamint hogy egykori ítéletét a mostanival, szándékait és törekvéseit eredményükkel és a vele való megelégedettséggel összevesse. Ismétlése ez annak a leczkének, a melyben a tapasztalás mindenkit külön részesít. A magunkszerzette tapasztalatot úgy is tekinthetjük, mint valami szöveget, a fölötté való elmélkedést és az ismereteket pedig, mint a hozzávaló kommentárt. Sok elmélkedés és ismeret, kevés tapasztalat mellett olyan könyvhöz hasonlít, melynek lapjain két sor szöveghez negyven sornyi magyarázat van. Sok tapasztalat, kevés elmélkedés és csekély ismeretek mellett a bipontiumi, jegyzetek nélküli kiadásokhoz hasonlít, melyek sok dolgot megértet lenül hagynak.

Erre az itt adott tanácsra céloz Pythagoras elve is, hogy vizsgáljuk meg este, mielőtt elaludnánk, mit tettünk aznap. A ki dolgainak vagy élvezeteinek tömkelegében éli napjait, a nélkül, hogy csak egyszer is gondolkodnék múltja fölött és folyton-folyvást csak morzsolja a maga életét, az elvesztette tiszta eszméletét: lelkülete khaosszá lesz, és gondolatai közé bizonyos zavarosság fészkel be magát, a mi legott mutatkozik szakadozott, mintegy apróra hasogatott beszédmódjában. Annál inkább, ninél nagyobb az illetőnek külső nyughatatlansága, benyomásainak száma és minél kisebb szellemének belső tevékenysége.

Ide sorolandó az a tapasztalat is, hogy hosszabb idő múltát és ha elmúltak a körülmények és a környezet, melyek ránk hatottak, nem vagyunk képesek a tőlük akkor támasztott hangulatunkat és érzésünket visszanezni és felújítani: de vissza tudunk emlékezni a magunk tulajdon kijelentéseire, melyeket azok előidéztek. Ezek az eredménye, kifejezése és mértéke amazoknak. Ezért emlékezetes

napok emlékét, valami rájuk vonatkozó papírlapot, vagy más effélet gondosan meg kellene, hogy őrizzük. Igen hasznos erre a célra a napló is.

9. Megelégedni önmagunkkal, mindenben mindenünk lenni önmagunknak, és elmondhatni magunkról: omnia mea mecum porto (mindenemet magammal hordom), mindenesetre a legszükségesebb része boldogságunknak: ezért nem lehet elégszer ismételni *Aristoteles* mondását, η ευδαιμονια τω αυ τακοωπ felicità sibi sufficient!um est. Eth. Eud. 7, 2. Azok a boldogok, a kik megelégszenek önmagukkal.). Tulajdonképpen ugyanez a gondolat ez, a mit oly szép fordulattal Chamfort mondása fejez ki, melyet jelmondat gyanánt ennek az értekezésnek elejére tettem³. Mert egyrészt határozott bizonyossággal senki másra sem számíthatunk, csak önmagunkra és másrészt számtalan és elkerülhetetlen a sérelem és hátrány, a veszedelem és bosszúság, mely a társasággal együtt jár.

Nincs visszásabb útja a boldogságnak, mint a nagyvilági élet (high life), a dinom-dánom: mert az a célja, hogy nyomorúságos életünket örömk, élvezetek, mulatságok sorozatává változtassa át, miközben nem maradhat el a csalódás – épp oly kevéssé, mint obligát kísérvénél, az egymásnak való kölcsönös hazudozásnál.⁴

Először is minden társaság szükségképpen kölcsönös alkalmazkodást és korlátozást követel: ezért minél nagyobb, annál unalmasabb. Teljesen *az a mi*, csak addig lehet valaki, a míg egyedül van: a ki tehát nem szereti a magányosságot, nem szenti a szabadságot sem: mert csak akkor szabad az ember, ha egyedül van. A kényszerűség minden társaságnak elválaszthatatlan kísérője és minden társaság áldozatot követel, a mi annál jobban nehezebbre esik az embernek, minél jelentősebb a maga tulajdon egyénisége. Eszerint mindenki a maga értelmének megfelelő arányban fogja kerülni, eltérni, vagy szeretni a magányosságot. Mert a nyomorult ember egész nyomorúságát érzi benne, a nagy eszű a maga egész nagyságát, szóval mindenki azt, a mi. Továbbá minél magasabb helyen áll valaki a természet rangsorozatában, bizonyára és elkerülhetetlenül, annál inkább áll egymagában. De akkor valóságos jótétemény rája nézve, ha szellemi egyedüllétének megfelel fizikai magányossága; ellenkező esetben zavarólag, sőt károsan hat rá a sok különemű lényből álló környezet, elrabolja tőle a maga énjét és nem ad érte cserébe semmit. Aztán míg a természet erkölcsi és értelmi tekintetben óriási különbséget támasztott ember és ember között, a társaság, ügyet sem vetve rá, valamennyijüket egyenlővé teszi, vagy helyébe még inkább az állás és rang mesterkélt különbségeit és fokozatait állítja, melyek a természet rangsorozatával gyakran homlokegyenest ellenkeznek. Ilyen elrendezés mellett azok, kiket a természet alacsony helyre állított, jól járnak; de azok az egynéhányan, a kik magasra kerültek, rövidséget szenvednek, azért el szoktak vonulni a társaságtól és mindenütt, mihelyt sokan vannak együtt, a közönséges elem uralkodik, mi a nagy szellemekkel a társaságot megutáltatja, az a jogoknak, tehát az igényeknek egyenlősége, szemben a mások képességeinek, tehát (társadalmi) tevékenységének egyenlőtlenségével. Az úgynevezett jó társaságban mindennemű kiválóság érvényesül, csak a szellemi nem, sőt ez ott valósággal tiltott jószág. Arra kötelez minket, hogy minden balgaság, ostobaság, ferdesség és butaság iránt határtalan türelemmel legyünk, személyes kiválóságainkat pedig félretegyük vagy elrejtjük, mert a szellemi felsőbbség pusztá jelenlétével is, anélkül, hogy akarná az ember, sérti a többieket. A társaságnak eszerint, melyet »jó« névvel illetnek, nemcsak az a hibája, hogy emberekkel hoz össze, kiket dicsérni és szeretni nem vagyunk

képesek, hanem hogy azt sem engedi meg, hogy mi magunk azok lehessünk, a kik természetünk szerint lennénk, és inkább arra kényszerít, hogy a többiekkel való összhangzás kedvéért összehúzzuk vagy éppen eltorzítsuk magunkat. Szellemes beszéd vagy ötlet csak szellemes társaságba való: közönséges emberek éppenséggel gyűlölik; mert hogy ilyeneknek tessék az ember, föltétlenül szükséges, hogy közönséges és korlátolt legyen. Ilyen társaságban tehát keserves önmegtagadással énnünknek háromnegyed-részeről le kell mondanunk, hogy magunkat másokhoz hasonlóvá tegyük. Ezért persze itt vannak nekünk cserébe a többiek: de minél nagyobb az értéke valakinek magának, annál inkább fogja azt találni, hogy a nyereség bizony nem ér föl a veszteséggel, és hogy az üzlet az ő rovására üt ki; mert az emberek rendszerint fizetésre képtelenek, vagyis társalgásukban semmi sincs, a

³ Le bonheur n'est pas chose aise: il est très-difficile de le trouver en nous, et impossible de le trouver ailleurs. (Nem könnyű dolog a boldogság, nagyon nehéz azt föltalálni önmagunkban és lehetetlen másutt.)

⁴ Mint a hogy testünket ruha fedi, úgy burkolja be lelkünket is a hazugság. Szavaink, cseekvéseink, egész mivoltunk hazug: és igazi lelkületünk csak ezen a burkon keresztül néha-néha ki lehet találni, *int a ruhán keresztül a test idomait.

mi annak unalmasságáért, terhéért, kellemetlenségeiért és az önmegtagadásért, melyet ránk ró, kártalanítana: ezért a legtöbb társaság olyan, hogy a ki azt a magányosságra elcseréli, jó vásárt csinált. Hozzájárul még, hogy a társaság a valódi, vagyis a szellemi kiváltságot, melyet meg nem tűr és a mely olyan nehezen is található, pótolni akarván, tetszése szerint egy nem valódi, hanem konvencionális, önkényes szabályokon alapuló, a magasabb állásúak között hagyomány szerűen tovaterjedő kiváltságot vett föl, melyet, mint a jelszót, szintén meg lehet változtatni: ez az, a mit illemnek, finom modornak, bon ton, fashionableness, neveznek. Ha egyszer mégis összeütközik az igazi kiváltsággal, kiderül a gyöngesége. Azonfelül quand le bon ton arrive, le bon sens se retire (mikor a finom modor jön, a józan ész félrevonul).

De általában mindenki csak önmagával lehet *tökéletes összhangzásban*; barátjával sem, kedvesével sem: mert az egyéniség és hangulat különbségei mindig disszonanciát keltenek, ha mindjárt csak csekély mértékben is. Ezért szívünknek igazi, mélységes békéjét és a teljes lelki nyugalmat, ezeket az egészség mellett legnagyobb földi javakat csak a magányosságban találhatjuk fel és tartós hangulatképen csak a legnagyobb elvonultságban. Akkor, ha nagy és gazdag a tulajdon énk, úgy a legboldogabb állapotot élvezzük, mely ezen a szegényes földön csak található. Sőt valljuk be: bármi szorosan kössön is össze embereket barátság, szerelem és házasság, egészen komolyan mégis csak magamagát és legfőlőbb még gyermekét fogja fel mindenki. Minél kevésbé szorul rá valaki, objektív vagy szubjektív föltételek következtében, hogy emberekkel érintkezzék, annál jobban jár. Az egyedüllét és magányosság a maga minden baját egyszerre, ha nem is megérezni, de legalább áttekinteni engedi: míg a társaság *álnok módra* az időtöltés, közlés, társasélvezet stb. látszata alatt nagy gyakran gyógyíthatatlan bajokat rejteget. Az ifjúságnak főleg *a magányosság elviselését kellene megtanulnia*; mert egyik forrása az a boldogságnak, a lelki nyugalomnak. – Mindebből következik, hogy legjobban az jár, a ki csak magamagára számított és a ki magamagának mindenben mindene tud lenni, sőt Cicero azt mondja: Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno ponit omnia (Az a legboldogabb, a ki önmagától teljesénél tudja látni magát és a kinek mindene önmagában van. Paradox. II.) Azonfölül minél többje van valakinek magamagában, annál kevesebb lehet neki más» Valami általános megelégedettségféle érzés az, a mi a bensőleg gazdag és értékes embereket visszatartja attól, hogy a másokkal való közösségért a jelentős áldozatokat, melyeket kíván, meg hozzák, vagy hogy nyilvánvaló önmegtagadással még keressék is azt. Ennek ellentéte teszi a közönséges embereket annyira társasakká és alkalmazkodókká: inkább szívelhetik ugyanis mások társaságát, mint önmagukat. Hozzájárul még, hogy a minék valóban értéke van, azt az életben semmibe se veszik és annak, a mit megbecsülnek, semmi értéke sincs. Ezt bizonyítja és ebből következik minden érdemes és kiváló ember elvonultsága. Mindezek szerint arra nézve, a kiből valamiféle kiváltság rejlik, valósággal életbölcselem lesz, ha szükség esetén, csak hogy szabadságát megóvja vagy kiterjeszse, megszorítja szükségleteit és ha ennél fogva a maga személyi szükségleteit, a mennyiben személye elkerülhetetlen viszonyban áll az emberiséghez, lehető rövid úton elégtí ki. A mi az embereket másrészt társas lényekké teszi, abban áll, hogy képtelenek *a magányosságot* és abban önmagukat elviselni. Benső ürességük és unottságuk az, a mi őket társaságba, idegenbe és utazásra hajszolja. Szellemüknek nincs meg az a rugalmassága, hogy önmagát mozgásba hozza: azért a borban keresik, a mi őket fölemelje és ezen az úton sokan közülük iszákosakká lesznek. Folyton kívülről jövő izgatásra szorulnak, még pedig a legerősebbre, vagyis hozzájuk hasonló lényekére. Ennek híjával szellemük a maga súlya alatt összeroskad és nyomasztó lethargiába esik.⁵ Azt mondhatnók, hogy mindenikük csak kicsiny töredéke az ember eszméjének, ezért mások adta nagy kiegészítésre van szüksége, hogy egy csak valamennyire is teljes emberi öntudat álljon elő: míg egy tökéletes, par

⁵ Tudvalevőleg könnyítünk bajainkon, ha közösen viseljük el őket: úgy látszik ezek közé sorolják az emberek az unalmat is, azért összeállnak, hogy közösen unatkozzanak. Mint ahogy az élet szeretete alapján véve csak a haláltól való félelem, úgy az emberek *társas ösztöne* is alapján véve nem közvetlen valami, vagyis nem a társaság szeretetén, hanem a *magányosságtól* való félelmen alapszik, a mennyiben nem annyira mások kedves jelenléte az, a mit keres az ember, mint inkább a magányosság pusztasága és-szorultsága, valamint a maga tudatának egyhangúsága az, a mitől fut; melynek hogy elejét vegye, szereti még a rossz társaságot is, nemkülönben azt a terhet és kényszerűséget, melyet minden társaság szükségkép maga után von. – De ha győzött mindezek iránt való ellenszenve, és ha ennek következtében megszokta a magányosságot és ennek közvetlen benyomásaira megedzette magát, úgy hogy az nem idézi elő többé a fönt jelzett hatásokat: akkor szíves örömet egyedül lehet mindig, anélkül, hogy társaság után vágyódnék; éppen mert annak szükséglete nem közvetlen és mert másrészt hozzászokott a magányosság jótékony tulajdonságaihoz.

excellence ember egészként és nem töredék gyanánt jelentkezik, azért önmagával is beéri. A közönséges társaságot ebben az értelemben ahhoz az orosz muzsikához hasonlíthatjuk, melyben minden tülöknek csak egyféle hangja van és csak valamennyinek pontos összhangzásából támad valamiféle zene. Mert a legtöbb embernek esze és szelleme monoton, akárcsak egy ilyen egyhangú tülök: hiszen sokan közülük olyanoknak látszanak, mintha folyton csak egy és ú gyanaz a gondolatuk volna és képtelenek lennének valami mást is gondolni. Ebből tehát nemcsak az nyeri magyarázatát, hogy miért annyira unalmasak, hanem az is, hogy miért kedvelik olyan nagyon a társaságot és miért járnak-kelnek legszívesebben csapatostul: the gregariousness of mankind (az emberiségnek nyájba tömörülése). A maguk tulajdon lényének egyhangúsága az, a mi valamennyiünknek tűrhetetlen: – onnis stultitia laborat fastidio sui (minden ostoba szenved a maga utálatától) – csak együtt és ha egyesülnek, tesznek ki valamit; – akárcsak azok a tülkösök. Szellemes ember viszont valami virtuózhoz hasonlítható, a ki *egymagában* ad hangversenyt, vagy a zongorához is, A mint ugyanis ez egymagában egész kis zenekar, úgy ő is egy egész kis világ és a mit azok a többiek mind csak összeműködve mutathatóak föl, azt ő egy egységes tudatban fejezi ki. Miként a zongora, úgy ő is nem része a szimfóniának, hanem solo-játékra, az egyedüllétre alkalmas: ha másokkal kell összeműködni, csak mint fő hang szerepelhet, melyhez kíséret járul, akár a zongora, vagy mint a mi megadja a hangot az énekhez, akár a zongora. – Aki egyébiránt szereti a társaságot, ebből a hasonlatból levonhatja magának azt a következtetést, hogy a minék az ő társasága az emberek minősége tekintetében híjjával van, kell, hogy némiképp pótolja azok mennyisége. Egyetlen egy szellemes emberrel eleget társaloghat: de ha csak a közönségesebb fajtájából akad, akkor jó, ha minél több van belőle, hogy így a különféleség és az összműködés folytán létrejöhessen valami – az említett tülkös zene analógiájára –: és az ég adjon neki türelmet hozzá

De az emberek ama belső ürességének és szegénységének tulajdonítható az is, hogy ha jobb fajtájú emberek egyszer valami nemes, ideális célzattal egyesületet alakítanak, a vége majd mindig az, hogy az emberiségnek abból a csöcselékéből, mely mint a férgek, mérhetetlen mennyiségben mindenütt mindent betölt és ellep és mindig kész bármit, különbség nélkül megragadni, hogy unalmán, vagy más körülmények között szükségén, segítsen, – oda is belopódzik vagy befurakodik egynéhány, és akkor csakhamar vagy az egészséget széjjelzavarja, vagy úgy átalakítja, hogy kezdetbeli céljával meglehetősen ellenkezni fog.

Külömben a társaság kedvelését úgy is lehet tekinteni, mint az embereknek egymáson való szellemi fölmelegedését, ahhoz a testi meleghez hasonlóan, melyet nagy hidegben egymással összebújván, fejlesztenek. De a kinek magának nagy a szellemi melege, nem szorul ilyen csoportosulásra. Egy ebben az értelemben tőlem kigondolt mesét e munka⁶ 2. kötetének utolsó fejezetében találhat az olvasó. Mindezek szerint kinek-kinek társaságkedvelése körülbelül fordított viszonyban áll szellemi értékével; és az a kifejezés, hogy »nagyon is kerüli a társaságot«, majdnem azt mondja, hogy »nagy tulajdonságokkal megáldott ember«.

A szellemileg magas fokon álló embernek ugyanis a magányosság kétszeresen hasznára van: először azért, hogy önmagával lehet, másodszor meg, hogy nem másokkal van együtt. Ezt az utóbbit nagyra fogjuk becsülni, ha meggondoljuk, mennyi kényszerűséggel, sérelemmel, sőt veszedelemmel jár minden társaság. Tout nôtre mal vient de ne pouvoir être seul (minden bajunk abból származik, hogy nem tudunk egyedül ellenni), mondja *Labruyère*. A *társaság kedvelése* egyike a veszedelmes, sőt káros hajlandóságoknak, mert olyan lényekkel hoz érintkezésbe, kiknek többsége erkölcsileg romlott és szellemileg eltompult vagy ferde. A ki a társaságot kerüli, olyan ember, a ki nem szorul rájuk. Az, hogy önmagában annyija van valakinek, hogy nem szorul társaságra, már azért is nagy szerencse, mert majd minden bajunk a társaságból ered és lelki nyugalmunkat, mely egészségünk után boldogságunknak legfontosabb eleme, mindén társaság veszélyezteti, miért is azt csak nagyfokú magányosság tarthatja fenn. A cinikusok, hogy a lelki nyugalom boldogságának részeseivé legyenek, minden birtokukról lemondottak; a ki hasonló célból lemond a társaságról, a legbölcsebb utat választotta. Mert épp oly találó, mint a milyen szép, a mit *Bernardin de St. Pierre* mond: la diète des alimens nous rend la santé du corps, et celle des hommes la tranquillité de l'âme (a táplálkozás korlátozása testi egészségünket adja vissza, a társaságé lelki nyugalmunkat). így az, a ki a magányossággal idejekorán megbarátkozott, vagy éppen megszerette azt, aranybányára tett szert.

---

⁶ Az »Aforizmak« a »Parerga uad Paralipomena« első kötetének utolsó darabja; az említett mese tehát a »Pererga« 2. kötetének utolsó fejezetében van. (*Fard.*)

Csakhoggy éppen erre nem mindenki képes. Mert mint a hoggy eredetileg a szükség, úgy hajtja össze ennek elhárultával az unalom az embereket. E kettőnek híjján bizonyára mindenki magában maradna; már azért is, mert csak a magányosságban felel meg a környezet annak a kizárólagos fontosságnak és egyedüliségnek, melyet mindenki a saját maga szemében képvisel, és a melyet a világ tülekedése semmivé kicsinyít, a mennyiben lépésről-lépésre fájdalmasan meghazudtolja. Sőt a magányosság ebben az értelemben mindenkinek természetes állapota: visszahelyezi, mint Ádám ősapánkat, az őseredeti, természetének megfelelő boldogságba.

De Ádámnak se apja, se anyja nem volt! Ezért ismét más értelemben, nem természete az embernek a magányosság; a mennyiben ugyanis világrajöttekor nem egyedül, hanem szülői és testvérei között, tehát közösségben találja magát. A magányosság szeretete ennek következtében nem valami kezdettől való hajlandóság, hanem csak tapasztalás és elmélkedés nyomán támad: és ez a magunk szellemi ereje fejlődésének arányában növekszik, de egyúttal életünk éveinek gyarapodásával is; minélfogva egészben véve kinek-kinek társas ösztöne fordított viszonyban fog állani életkorával. A kis gyermek félelmében sírva fakad, ha csak néhány perczre is magára hagyjuk. Fiúgyermeknek nagy büntetés a magányosság. Ifjak könnyen összebarátkoznak: csak a kiválóbbak és nagyeszűek keresik közülök hébe-korba a magányosságot: mégis egy egész napot egymagukban eltölteni nehezükre esik még. Férfiembernek ez már könnyű dolog: sokat lehet el egyedül, és annál többet, minél korosabb lesz. Az aggastyánnak, a ki letűnt nemzedékek közül egymagában maradt fönn és hozzá részint kivénhedt az élet élvezeteiből, részint elfásult irántuk, tulajdonképeni eleme a magányosság lesz. De emellett az elkülönülésre és egyedüllétre való hajlandóság az egyes emberben mindig az illető szellemi értékével arányban fejlődik. Mert ez, mint mondottuk, nem tisztán természeti, közvetlenül a szükségletek előidézte valami, hanem inkább csak ilyenekről szerzett tapasztalatoknak és elmélkedéseknek, névszerint annak a meggyőződésnek az eredménye, hoggy a legtöbb embernek erkölcsi és szellemi mivolta nyomorúságos; amiben az a legrosszabb, hoggy az egyénben annak erkölcsi és szellemi tökéletlensége összeműködik és kölcsönösen elősegíti egymást, a mi a legtöbb emberrel való társalgást élvezhetetlenné, sőt elviselhetetlenné teszi. Innen van aztán, hoggy bár sok minden nagyon is rossz ezen a világon, mégis a társaság a legrosszabb benne; úgy hoggy még *Voltaire*., a társaságot kedvelő francia is azt mondotta: la terre est couverte de gens qui ne méritent pas qu'on leur parle (teli a föld emberekkel, kik még arra sem érdemesek, hoggy szóba álljon velük az ember).

Ugyanezt az okát adja ennek a hajlandóságnak a magányosságot annyira és állhatatosan szerető, szelíd *Petrarka* is:

Cercato ho sem pre solitaria vita
(Le rive il sanno, e le campagne, ei boschi),
Per fuggir quest' ingegni storti e loschi,
Che la strada del ciel hanno smarrita.

[Mindig kerestem a magányos életet (tudják a partok, a mezők és az erdők), hoggy elkerüljem azokat a ferde és rövidlátó embereket, a kik eltévesztették az éghez vezető utat].

Hasonló értelemben ír szép könyvében, »de vita solitaria«, mely úgy látszik mintául szolgált *Cimmermann*-nak a magányosságról szóló híres munkájához. Éppen ezt a csupán másodlagos és. közvetett eredetét a társaságkerülésnek fejezi ki *Chamfort*, a maga sarkastikus módján, mikor azt mondja: on dit quelquefois d'un homme qui vit seul, il n'aime pas la société. C'est souvent comme si on disait d'un homme, qu'il n'aime pas la promenade, sous le prétexte qu'il ne se promène pas volontiers le soir dans la forêt de Bondy. (Azt mondják néha az olyan emberről, a ki egyedül él, hoggy nem szereti a társaságot. Olyan ez sokszor, mintha azt mondanák valakiről, hoggy nem szeret sétálni, azért, mert nem szívesen sétál esténként Bondy erdejében).⁷ Es a jámbor és keresztényi *Angelus Silesius* is ugyanezt mondja a maga módján és mithikus szavaival:

ir'araeneziseu és maxímák
»Heródes: ellenség; József az ész, – előtte
Elárulá a vést az ég: álmába szótte.
A világ: Betlehem; Egyiptom: a *magány*:
Fuss, fuss, szívem, másképp a kín megöl talán.«

⁷ Ugyanilyen értékűiben mondja *Sadi*. Gulistauban (németre ford. Graf, 65. lap): »Ettől az Időtől kezdve búcsút vettünk a társaságtól és az elkülönülés útjára tértünk; mert a *biztonság a magányosságban van*.

Ugyanígy beszél Jordanus Brunus: tanti uomini che in terra hanno voluto gustare vita celeste, dissero con una voce: »ecce elongavi fugiens, et mansi in solitudine« (annyi ember, a ki a földön akart élvezni égi életet, egyhangúlag mondta: íme. futva menekültem és maradtam a magányban). Így ír magáról a perzsa *Sadi* a Gulistanban: »megunván damaszkuszi barátaimat, elvonultam a Jeruzsálem melletti pusztára, hogy az állatok társaságát keressem föl.. Szóval így beszéltek mind, kiket Prometheus jobbféle agyagból formált. Mert micsoda élvezetet is nyújthat nekik az olyanokkal való érintkezés, kikhez természetüknek csak legalacsonyabb és legkevésbé nemes részeinél, vagyis hétköznapiságuknál, aljasságuknál, durvaságuknál fogva állanak valami olyan vonatkozásban, a mi közösséget teremt közöttük, és a kiknek, mert nem tudnak amazok színvonalára emelkedni, nem marad más hátra, mint hogy ezeket a maguk színvonalára lerántsák, a mi aztán törekvésükké is lesz. Ezért valami arisztokratikus érzés az, a mi az elkülönülésre és magányosságra való hajlandóságot táplálja. Minden hitvány ember szinte szánalomraméltóan szereti a társaságot: viszont az, hogy valaki nemesebb fajtájú ember, elsősorban abból látszik, hogy nem telik valami nagy öröme a többiekben, hanem mindinkább többre becsüli a magányosságot amazok társaságánál és lassankint, az évek során belátja, hogy ritka kivételek leszámításával, a világon csak magány és aljasság között lehet választani. Sőt ezt, bármi keményen hangzik is, minden keresztényi jámborsága és szeretete mellett még Angelus Silesius se hagyhatta szó nélkül: »Magányban élni rossz: de aljas mégse légy: így járhat bárhol is, csak sivatagba mégy.« A mi meg éppen a nagy szellemeket illeti, szinte természetes, hogy az egész emberi nemnek ezek a tulajdonképeni nevelői épp oly kevésbé érznek hajlandóságot a többiekkel való gyakori érintkezésre, mint a hogy a tanítóknak sem támad kedvük, hogy a körülöttük lármázó gyermekesereg játékába belevegyüljenek. Mert nekik, a kik azért jöttek a világra, hogy azt tévedéseinek tengerén az igazság felé kormányozzák és nyersségének és durvaságának sötét örvényéből fölemeljék a világosság felé, a műveltségnek és nemesbülésnek elébe – nekik ugyan élniök kell közöttük, anélkül, hogy tulajdonképen hozzájuk tartoznának; azért ifjúkoruktól kezdve úgy érzik, hogy a többiektől észrevehetően különböznek, de csak lassacskán, évek múltán ismerik meg tisztán a dolgot, a mikortól fogva aztán gondjuk van rá, hogy másoktól való szellemi távollétükhöz a fizikai távollét is hozzájáruljon és hogy senki se jöhessen közelükbe, ha csak nem maga is többé-kevésbé kivétel az általános hitványság alól. Mindebből tehát következik, hogy a magány szeretete nem közvetlenül és eredeti hajlandóság gyanánt lép föl, hanem közvetve fejlődik ki, kivált nemesebb szellemeknél, és csak lassanként, a természetszerű társas ösztön legyőzésével, sőt alkalomadtán mefistofelesi sugalmaknak való ellenszegüléssel:

»Ne élvezd már tovább fájdalmaidat, Mely élteden keselyűmódra rág; Érezteti veled bármily rossz társaság, Hogy emberek közt ember vagy magad.«

Magányosság a sorsa minden kiváló szellemnek: néha sóhajtozni fog fölötte, de mindig azt fogja választani, mint két rossz közül a kisebbiket. Csakhogy az életkornak növekedtével mindig könnyebbé és természetesebbé lesz a sapere aude (legyen bátorságod bölcsnek lenni) és a hatvanas években a magányosságra való hajlandóság valóban természetes, sőt ösztönszerű. Mert akkor minden összeműködik, hogy azt elősegítse. A társas élet legerősebb köteléke, a szerelem és a nemi ösztön nem hat többé; sőt az öregkornak nemnélkülisége bizonyos önmagával való megelégedettségnek veti meg alapját, mely a társas ösztönt lassankint egészen absorbeálja. Ezernyi tévedéstől és ostobaságtól szabadult meg az ember: az aktív élettel többnyire fölhagyott; nincs mit várnia többé; nincsenek tervei és szándékai; az a generáció, melyhez tulajdonképen tartozik, nem él már; idegen nemzedéktől körüvesztve már objektíve és lényegileg egyedül áll. Aztán meggyorsult az idő folyása és szellemileg mégis föl akarná még használni az ember. Mert ha elméje megtartotta erejét, úgy a sok ismeret és tapasztalat, a mit szerzett, minden gondolatának lassankint tökéletessé vált kidolgozása és minden erőinek nagy gyakorlati készsége mindennemű tanulmányt érdekesebbé és könnyebbé tesz, mint valaha. Ezer dologban tisztán lát, melyet előbb mintha köd takart volna: eredményekre jut és érzi a maga egész fölényét. Hosszas tapasztalás folytán megszűnt sokat várnia az emberektől, mert egészben véve nem olyanok, akik ismeretség folytán nyernének: sőt inkább tudja, hogy ritka szerencsés esetektől eltekintve semmi másra sem fog akadni, mint az emberi természetnek fogyatékos példányaira, melyeket jobb, ha érintetlen hagy. Nincs ezért kitéve többé a közönséges csalódásoknak, hamarosan meglátja mindenkin, hogy micsoda, és ritkán fog vágyat érezni rá, hogy közelebbi összeköttetésbe lépjen vele. Végül, kivált ha a magányosságban ifjúkori barátjára ismert, az elszigeteltség és az önmagával való társalkodás szokása is hozzájárult még és második természetévé lett. A magányosság szeretete, melyet régen ki kellett vívnia a társas ösztöntől, most egészen

természetes és egyszerű valami: úgy él az ember a magányban, mint a hal a vízben. Ezért minden kiváló, tehát a többiekhez nem hasonló, vagyis egyedülálló egyéniségnek ez a voltaképeni elszigeteltsége, ha mindjárt nyomasztó is ifjú korában, de nagyot könnyít rajta öregségére.

Persze, az öregkornak ez az igazi előnye mindenkinek csak szellemi ereje arányában jut osztályrészül, tehát a kiváló eszű embernek elsősorban; de kisebb mértékben mégis mindenkinek. Csak nagyon is ügyefogyott és közönséges természetű emberek fogják öregkorukra is annyira keresni a társaságot, mint annakelőtte: a társaságnak, melyhez nem illenek többé, terhére vannak és legfőljebb csak annyira vihetik, hogy ott eltűrik őket, holott azelőtt keresték.

Az említett fordított viszonyoknak, mely éveink száma és társas hajlandóságunk foka között fönnáll, még egy teleologikus, czélszerűségi oldalára is akadhatunk. Minél fiatalabb valaki, annál többet kell még, minden tekintetben tanulnia: a természet pedig kölcsönös tanításra utalta az embert, melyben mindenki a hozzá hasonlóval való érintkezésközben részesül és melyre való tekintettel az emberi társadalmat egy nagy Bell-Lancaster-féle nevelőintézetnek mondhatnók: mert könyv és iskola mesterkelt, a természet rendjétől távolálló intézmény. Igen czélszerű tehát, hogy az ember annál szorgalmasabban keresi föl a természetes oktató intézményt, minél fiatalabb.

Nihil est ab omni parte beatum (nincs semmi, a mi minden oldaláról boldog volna), mondja Horatius, és »nincsen lótusz szára nélkül«, mondja egy indus közmondás: így hát annyi előnye mellett a magánynak is megvannak a maga kis hátrányai és terhei, melyek mégis, szemben a társaságéival, igen csekélyek; azért a kiben van valami kiváló tulajdonság, mindig könnyebben fog boldogulni emberek nélkül, mint velük. Azok között a hátrányok között különben van egy, melynek nem jutunk olyan könnyen tudatára, mint a többinek, még pedig ez: valamint azért, hogy sokáig otthon maradunk, testünk annyira érzékeny lesz a külső behatások iránt, hogy minden hűvösebb szellőre megbetegszik; úgy tartós visszavonultság és magányosság folytán indulatunk is annyira érzékeny lesz, hogy a legjelentéktelenebb eset, szó vagy akár pusztán tekintet is nyugtalanít, bánt vagy megsebez, holott az, a ki folyton a tolongásban maradt, föl se veszi.

A ki azonban, kivált fiatalabb korában – bárhányszor űzte légyen is a magányba az emberekkel szemben való méltó visszatetszés, elhagyatottságát sokáig elviselni nem tudja; annak tanácsolom, szokja meg magányosságának egy részét magával vinni a társaságba, tehát hogy tanuljon bizonyos mértékben egyedül lenni a társaságban is, vagyis ne mondjon el mindjárt mindent, a mit gondol és másrészt ne vegye szó szerinti a mit mások mondanak, sőt inkább erkölcsi és értelmi tekintetben ne sokat várjon tőlük és ennél fogva erősítse meg magában véleményükkel szemben azt a közönnyösséget, mely legbiztosabb eszköze annak, hogy mindig tiszteletreméltó türelmet tanúsíthasson. Akkor aztán, bár közöttük lesz, mégsem lesz egészen az ő társaságukban, hanem inkább tisztán objektív módra fog viselkedni irányukban: ez megóvjá majd attól, hogy a társasággal kellelénél szorosabban érintkezzék és evvel együtt megóvjá minden bemocskolástól vagy éppen sérelemtől. Ennek a megszorított vagy körülbástyázott társas érintkezésnek egy olvasásra méltó drámai földolgozása is van *Moratín* vígjátékában, »el Café o sea la comedia nue va«, még pedig D. Pedro jelleme, kivált az első felvonás második és harmadik jelenetében. Ebben az értelemben a társaságot is olyan tűzhöz hasonlíthatjuk, melynél az okos ember, kellő távolságban, melengeti magát és nem markol bele, mint az ostoba, a ki aztán, mikor megégette magát, a hűvös magányosságba menekül és azon jajgat, hogy *a tűz* éget.

10. *Irigység* természetszerű dolog az emberben: mégis bűn az és egyúttal boldogtalanság⁸. Ezért tekintsük boldogságunk ellensége gyanánt és legyünk rajta, hogy, mint valami gonosz démont, elfojtsuk. Erre tanít *Seneca* ezekkel a szép szavakkal: nostra nos sine comparatione delectent: nunquam erit felix quem torquebit felicior (a magunk dolgai a máséival való egybevetés nélkül gyönyörködtessenek: sohase lesz boldog, a kit bánt, hogy más még boldogabb. De ira III, 30.) és másutt: quum adspexeris quot te antecedant, cogita quot sequantur (ha azt nézed, hányan előznek meg, gondold meg, hányan jönnek még utánad. Ep. 15.): tehát tekintsünk többet azokra, a kik rosszabbul állanak mint mi, mint azok, a kikről úgy látszik, hogy jobban megyén dolguk. Sőt tényleg bekövetkezett bajok esetén leghathatósabb – bár az irigységével egyugyanazon forrásból fakadó – vigasztalást fog adni a magunkéinál nagyobb fájdalmak látása és hozzá az olyanokkal, a kiket a miénkével hasonló eset ért, a sociis malorum (bajtársakkal) való érintkezés. Ennyit az irigység aktív oldaláról. A mi a passiv oldalát illeti, meg kell gondolni, hogy nincs az a gyűlölség, a mi annyira

⁸ Az emberek *irigysége* mutatja, mennyire boldogtalannak érzik magukat; mások tetteire irányuló örökös *figyelmük* pedig, hogy mennyire unatkoznak?)

engesztelhetetlen volna, mint az irigység; ezért nem kellene folyton és buzgón azon lennünk, *hogy* fölkeltsük, hanem sokkal jobban tennők, ha ezt az élvezetet, mint annyi másikat, veszedelmes következményei miatt megtagadnák magunktól. – Háromféle *avisztokratia* van: 1. a születésé és rangé, 2. a pénzarisztokraczia, 3. a szellemi arisztokraczia. Az utolsó tulajdonképen a legelőbbkelő, el is ismerik ilyennek, ha engednek rá időt neki: hiszen már nagy Frigyes mondotta: les âmes privilégiées rangent á l'égal des souverains (a kiváltságos szellemek egy sorba valók az uralkodókkal), még pedig udvarnagyanak, a ki megütközött rajta, hogy míg a miniszterek és generálisok az udvarnagyi asztalnál esznek, addig Voltaire ugyanannál az asztalnál kapjon helyet, melynél csak uralkodók és hercegek ülnek. Mindegyik fajta arisztokracziát irigyeinek egész serege veszi körül, kik mindenki hánt, a ki oda tartozik, titkos haragot táplálnak, és ha nem kell félniök tőle, sokféle módját értik annak, hogy tudtára adják: »te sem vagy ám több, mint mink.« De éppen ez az igyekezetük árulja el az ellenkezőjéről való meggyőződésüket. Az irigyletek evvel szemben kövessék azt az eljárást, hogy tartsanak távol maguktól mindenkit, a ki ehhez a sereghez tartozik és lehetőleg kerüljenek minden velük való érintkezést, úgy hogy széles úr válaszsza széjjel őket; ha pedig ezt nem tehetik, tőrjék el a mennyire lehet, szelíden amazok törekvéseit, melyeket eredő forrásuk úgysis neutralizál: és látjuk is, hogy rendszerint így tesznek. Viszont az egyik arisztokracziához tartozók rendesen jól és irigység nélkül fognak megférni a másik kettő valamelyikéhez tartozókkal; mert mindegyikük latba veti a maga előnyeit a többiekével szemben.

11. Szándékát éretten és ismételten fontolja meg az ember, mielőtt véghezviszi, és ha már mindent a legalaposabban átgondolt is, vegye számba kissé minden emberi ismeretnek elégtelenségét, minek folytán még mindig előállhatnak körülmények, melyeket lehetetlen kikutatni, vagy előrelátni és melyek egész számítását megdönthetik. Ez a megfontolás mindig egy-egy súlydarabot fog tenni a negatív serpenyőbe, és azt fogja tanácsolni nekünk, hogy fontos dolgokban, ha csak nincs rá szükség, semmit se mozgassunk meg: *quieta non movere* (meg ne mozdítsad, a mi nyugszik). De ha egyszer elhatároztuk magunkat és belefogtunk a dologba, úgy hogy most már mindennek megvan a maga lefolyása, és csak az eredményt kell bevárni: ne aggaszszuk magunkat többé a véghezvitt dolgoknak újra meg újra való átfontolásával és az esetleges veszedelemnek ismételt megfontolásával, hanem inkább tegyük túl magunkat az egészen és tartsuk zárva emlékezetünknek egész illető rekeszét avval a meggyőződéssel nyugtatván meg magunkat, hogy annak idején mindent éretten megfontoltunk. Ezt a tanácsot adja az olasz közmondás is, *legalá bene, e poi lasciala andare*, melyet Goethe így fordít: »Du, saddle gut und reite getrost« (jól nyergeljed lovad, s üljed meg bizvást); – mint a hogy mellesleg legyen mondva, a »Közmondásosak (»Sprichörtlich«) rovata alatti gnómáinak nagy része olaszból fordított közmondás, – Ha mégis rossz esz az eredmény, onnan van ez, mert minden emberi dolog alája van vetve a véletlennek és a tévedésnek. Hogy *Sokrates*-nek, a legbölcsebb embernek, a maga személyes ügyei helyes elintézésére, vagy legalább is arra, hogy a ballépéseket elkerülje, intő *Daimonion* ellett, azt mutatja, hogy erre semmiféle emberi ész sem elegendő. Azért annak az, állítólag egyik apától származó mondásnak, hogy minden bennünket érő bajnak mi magunk, legalább valamenynyire magunk vagyunk az okai, nincs igaza föltétlenül és minden esetben: bár legtöbbször igen. Sőt úgy látszik, ennek az érzésnek nagy része van abban, hogy az emberek, amennyire csak lehet, elrejtteni iparkodnak boldogtalanságukat és a mennyire sikerül nekik, megelégedett képet vágnak hozzá. Attól tartanak, hogy bánatukról hibáikra találnak következtetni.

12. Szerencsétlenség esetén, ha az már bekövetkezett, tehát többé meg nem változtatható, még gondolnunk sem szabad rá, hogy másképp is lehetett volna; még kevésbé arra, mikép háríthattuk volna el: mert éppen ez növeli fájdalmunkat a tűrhetetlenségig, úgy, hogy *εαυτοτιμοροου,ϊβοι* (önkínzók) leszünk. Tegyük inkább úgy, mint Dávid király, a ki, a míg fia betegen feküdt, szüntelen imádsággal és könyörgéssel ostromolta Jehovát; de mikor fia meghalt, vállat vont és nem gondolt többé vele. A ki azonban nem eléggé könnyelmű hozzá, meneküljön a fatalisztikus állásponthoz, belátván azt a nagy igazságot, hogy minden a mi megesik, szükségkép történik, tehát el nem hárítható.

Ez a szabály mindamellett egyoldalú. Könnyebbségünkre és megnyugtatóságunkra szolgál ugyan szerencsétlenségek esetén: de ha ezeknek, mint többnyire lenni szokott, legalább részben a magunk tulajdon hanyagsága, vagy vakmerősége az oka; akkor annak ismételt, fájdalmas megfontolása, mikép vehettük volna elejét a bajnak, üdvös figyelmeztetőül log szolgálni, hogy megokosodjunk és megjavuljunk, jövőnkét illetőleg. Es nyilvánvalóan elkövetett hibáinkat ne iparkodjunk önmagunk előtt mentetegetni, szépítgetni vagy kisebbiteni, a hogyan tenni szoktuk, hanem ismerjük be őket és állítsuk teljes nagyságukban világosan szemünk elé, hadd telessük föl szilárdan magunkban, hogy

jövőre elkerüljük Persze, evvel nagy fájdalmat okozunk magunknak, az önmagunkkal való elégedetlenség fájdalmát: de »az az ember, a ki nem szenved, nem is tanul.)«

13. Mindenben, ami javunkat és kárunkat illeti, *fékezniünk kell képzeletünket*: elsősorban tehát ne építsünk légvárat, mettez nagyon is drága multság, a mennyiben mindjárt rá sóhajok között le kell rombolnunk őket. De még inkább óvakodjunk attól, hogy csupán eshetőleges bajoknak kiszínezésével aggaszszuk szívünket. Ha ugyanis ezek teljesen légből kapottak volnának, fölébredvén ilyen álmunkból, mindjárt tudnók, hogy mindez csak szemfényvesztés volt, tehát annál jobban örülnék a jobb valóságnak és mindenesetre figyelmeztetést látnánk benne teljesen távolálló, bár eshetőleges bajokra. De ilyesmikkel képzeletünk nem egykönnyen játszik: henye-módra legfőljebb vidám légvárat épít. Sötét álmainak olyan szerencsétlenségek adnak anyagot, melyek, ha mindjárt csak távolról is, de mégis némi valósággal fenyegetnek: ezeket megnagyítja, lehetőségüket sokkal közelebb hozza, mint amennyire vannak a valóságban, és a legsötétebbeknek festi őket. Ilyen álmunkat, ha fölébredünk belőle, nem rázhatjuk le azonnal, mint a vidám álmokat: mert emezekre a valóság csakhamar rácáfol és legfőljebb csak gyöngéreményüket hagyja hátra a lehetőség ölében. De ha a sötét képzeleteknek (blue devils) engedjük át magunkat, azok oly képeket hoztak közelünkbe, melyek nem múlnak el ismét olyan könnyen: mert a dolog lehetősége általában véve szilárdan áll, és a lehetőség fokmérőjét nem állíthatjuk föl minden időben: így könnyen valószínűséggé válik az, és mi kiszolgáltattuk magunkat az aggodalomnak. A javunkat és kárunkat illető dolgokat ezért pusztán az ész és az ítélőerő szemével, vagyis rideg és érett megfontolással nézzük, ezekre nézve pusztán fogalmakkal és in abstracto dolgozzunk. A képzeletet ki kell hagynunk a játékból: mert ítélni nem tud, hanem csak képeket idéz szemünk elé, melyek indulatunkat hiábavaló és gyakran nagyon is fájdalmas módon hozzák mozgásba. Leginkább este kellene figyelembe vennünk ezt a szabályt. Mert, mint a hogy a sötétség megfélemlít és mindenütt rémképeket láttat, úgy hat, a mi hozzá hasonló, a gondolatok homályossága is; mivel minden bizonytalanság a nyugodtság hiányát szüli; ezért este, mikor a lankadság eszünket és ítélőképességünket szubjektív sötétséggel vonta be, mikor értelmünk fáradt és θ -ορυβοαίβοϛ (nyugtalan) és a dolgok okára rájönni nem tud, elmélkedésünk tárgya, ha személyes viszonyainkat illeti, könnyen félelmes színben tűnhetik föl előttünk és rémképpé is lehet. Ez leginkább éjjel esik meg velünk, ágyunkban, mikor eszünk teljesen ellankadt és ezért ítélőerőnk sem alkalmas többé működésre, képzeletünk azonban még ébren van. Az éjszaka mindent és mindenkit bevon az ő fekete mázával. Innen van, hogy gondolataink, mielőtt elaludnánk, vagy még inkább, ha éjjel fölébredünk, épp úgy eltorzítják és elferdítik a dolgokat, mint az álmok, és hozzá, ha személyes ügyeinkre vonatkoznak, rendszerint koromfeketék, sőt borzalmasak. Reggel aztán minden ilyen rémkép épp úgy, mint az álom, szertefoszlik; ezt fejezi ki a spanyol közmondás: *noche tinta, bianco el dia* (az éjszaka színes, fehér a nappal). De már este is, ha lámpa ég, eszünk és szemünk nem lát többé olyan tisztán, mint nappal: azért ez az idő nem alkalmas komoly, vagy éppen kellemetlen ügyek fölött való elmélkedésre. Reggel van ennek az ideje, mint a hogy egyáltalában kivétel nélkül, mind a szellemi, mind a testi működéseknek is akkor. Mert a reggel a napnak ifjúkora: minden vidám, üde és könnyű: erőseknek érezzük magunkat és minden képességünk teljesen rendelkezésünkre áll. Ne rövidítsük azt kései fölkeléssel, sem méltatlan foglalatossággal vagy szóbeszéddel ne pazaroljuk, hanem tekintsük az élet velejének és legyen az bizonyos mértékben szent előttünk. Viszont az est öregkora a napnak: este fáradtak vagyunk, fecsegők és könnyelműek. – *Minden nap kicsinyben egy élet*, – minden ébredés és fölkelés egy kicsiny születés, minden üde reggel egy kicsiny ifjúság és minden lefekvés és alvás egy kicsiny halál.

De egyáltalában az egészség állapotának, az álomnak, a tápláléknak, hőmérsékletnek, időnek, környezetnek és sok más külső körülménynek hatalmas befolyása van hangulatunkra és ennek ismét gondolatainkra. Ezért miként nézetünk valamely ügyünktől, úgy valami alkotásra való képességünk is az időtől, sőt a helytől függ. Ezért hát »használjátok föl a jó hangulatot, hisz olyan ritkán támad.« (Goethe⁹ – Nemcsak objectív koncepcziókra és eredeti gondolatokra kell várni, a míg megjönni kedvük támad, hanem valami személyes ügyünknek alapos megfontolása sem sikerül mindig abban az időben, melyet előre meghatároztunk neki, és amikor neki készültünk; ez is maga választja meg a maga idejét, mikor aztán a neki megfelelő gondolatmenet kéretlenül is megindul és mi teljes odaadással követjük.

A képzeletnek itt ajánlott fékentartásához szükséges az is, hogy ne engedjük meg neki, hogy az

⁹ »Nehmt die gute Stimmung wahr, Denn sie kommt so selten.

igazságtalanságot, kárt, veszteséget, sértéseket, megalázást, bántalmakat, stb., melyeket egykor elszenvedtünk, újra megjelenítse és kiszíneze előttünk; mert evvel újra fölkeljük régtől szunynyadó bosszúságunkat, haragunkat és minden gyűlöletes indulatunkat, a mi kedélyünket beszennyezi. Mert egy, a neoplatonikus *Proklos*-tól fölhozott szép hasonlat szerint, mint a hogy minden városban a nemes és kitűnő embereken kívül mindenféle söpredék (όχλος) is lakik, úgy rátermettsége szerint minden emberben, még ha a legnemesebb vagy légien költebb is, megvan az emberi, sőt az állati természetnek alacsony és aljas oldala. Ezt a csöcseléket nem szabad zendülésre ingerelni, sem világosan mutogatni, mert förtelmes a képe: pedig az említett ábrándok demagógjai neki. Ide tartozik az is, hogy a legkisebb kellemetlenség, származott légyen emberektől vagy dolgokból, azáltal, hogy folytonosan rágódunk rajta és rikító színekkel, nagyított mértékben kifejtjük, szörnyeteggé nőhet, mely kihoz sodrunkból. Fogjunk fel inkább minden kellemetlen dolgot nagyon is prózaiasan és józanul, hogy-lehetőleg könnyen vehessük.

Mint a hogy kicsiny tárgyak, ha szemünkhöz köze tartjuk őket, megszorítván látókörünket, eltakarják előlünk a világot, – úgy sokszor a *legközelebbi környezetünkben* levő emberek és dolgok is, bármi jelentéktelenek és közömbösek, kelletlenül jobban fogják foglalkoztatni figyelmünket és gondolatainkat, még pedig nem örvendetes módon, és ki fognak szorítani fontos gondolatokat és dolgokat. Ez ellen tenni kell.

14. Ha olyasmit pillantunk meg, a mi nincs birtokunkban, igen könnyen az a gondolat támad bennünk: »mi lenne, ha ez az enyém volna!« és érezteti velünk, hogy híjjával vagyunk. E helyett többször azt kellene kérdeznünk: »mi lenne, ha ez *nem* volna az enyém?«: úgy értem, hogy iparkodjunk azt, a mi birtokunkban van, néha olybá tekinteni, a milyennek látnók, ha már elvesztettük volna; még pedig mindenünket, bármi legyen is: vagyonunkat, egészségünket, barátainkat, kedvesünket, feleségünket, gyermekeinket, lovunkat és kutyánkat: mert többnyire csak, ha elvesztettünk valamit, tudjuk meg, mi volt az értéke. Holott ha úgy tekintjük őket, mint ajánlottam, elsősorban bírásuk is sokkal közvetlenebbül fog boldogítani, mint azelőtt, másodsor pedig mindenképpen elejét fogjuk venni, hogy elveszítsük őket, tehát nem fogjuk vagyonunkat veszélyeztetni, barátainkat magunkra haragítani, feleségünk hűségét kísértésnek kitenni, örködni fogunk gyermekeink egészségén, stb. – Gyakran komor jelenünket kedvező eshetőségekre való számítás és mindenféle chimaerikus remények kieszelésével igyekszünk földeríteni, melyek mindegyike csalódással viselő, a mely nem is marad el, ha az a számítás a rideg valóságon hajótörést szenvedett. Sokkal jobb volna, ha a sok rossz eshetőséget vennők számításba, a mi egyrészt arra bírta, hogy iparkodjunk őket elhárítani, másrészt kellemes meglepetéssel szolgálna, ha be nem teljesedtek. Hiszen mindig szemelláthatóan vidámak vagyunk valami kiállott aggodalom után. Sőt szinte jó, ha nagy bajokat, melyek esetleg ránk jöhetnek, néha megjelenítünk, hogy aztán a sokkal kisebbeket, melyek csakugyan ránk jönnek, könnyebben elviselhessük, miközben megvizsgálódunk, azokra a nagy bajokra pillantván vissza, melyek be nem következtek. Csakhogy evvel a szabálylyal szemben nem szabad elhanyagolnunk a megelőző pontot sem 15. Mivel ügyeink és a minket illető események teljesen elszórtan, rend és egymásra való vonatkozás nélkül, a legkirívóbb ellentétben jelentkeznek és futnak keresztül-kasul, a nélkül, hogy valami más közös vonás volna bennük, mint éppen az, hogy a mi ügyeink: róluk való gondolatainknak és gondolkodásunknak is éppen olyan szakadozottnak kell lennie, hogy nekik megfeleljen. Ezért ha egyiküket elővesszük, minden mástól el kell azt vonatkoztatnunk és minden máson túl kell tennünk magunkat, hogy mindegyikről a maga idején gondoskodhassunk, mindegyiket a maga idején élvezhessük, viselhessük el, mitsem aggódván a többi fölött: kell tehát, hogy gondolatainknak mintegy rekeszei legyenek, melyek egyikét megnyitjuk, mialatt a többi mind zárva marad. Evvel elérjük, hogy nem keseríti meg jelenünk minden kis élvezetét és nem rabolja el minden nyugalmost nehéz terhével a gond; hogy nem szorítja ki egyik megfontolás a másikat, hogy nem vonja maga után valami fontos dolgról való gondoskodásunk sok csekély dolognak elhanyagolását, stb. De kivált, ha magas és nemes vizsgálódásra képes valaki, sohase engedje, hogy személyes dolgok és alacsony gondok annyira elfoglalják és betöltsék lelkét, hogy elzárják amazoknak az útját: mert ez tulajdonképpen annyi volna, mint propter vitam vivendi perdere causas (az élet kedvéért magának az életnek indokait elveszíteni). – Persze önmagunknak evvel az irányításával és elterelésével, mint annyi mással is, kényszerrel kell magunkra vennünk: de erre annak a megfontolásnak kellene erőt adnia, hogy minden embernek ugyancsak sok és nagy kényszerrel kell eltűrnie kívülről és hogy kényszernek semmilyen élet sincs híjjával; hogy egy önmagunk által, kellő helyen alkalmazott kis kényszer utóbb sok kívülről jövő kényszerítésnek veszi elejét; mint

a hogy a körnek egy kicsiny szelepe is a középpont közelében gyakran százszorta nagyobb szeletnek felel meg a kerületen. Semmi sem szabadít föl annyira a külső kényszer alul, mint az önmagunk alkalmazta kényszer: ezt mondja Seneca is: si tibi vis omnia subijcere, te subijce rationi (ha mindent alá akarsz vetni magadnak, vessed magad alá az észnek. Ep. 37.) És az önmagunk alkalmazta kényszert hozzá még mindig hatalmunkban tartjuk, és végső esetben, vagy ha nagyon érzékeny oldalunkat érinti, kicsit engedhetünk belőle: holott a kívülről jövő kényszer semmi tekintettel sincs ránk, kíméletlen és könyörületlen. Azért bölcs dolog, ha azzal emennek elébe vágunk. 16. Kivánságainknak célt tűzni ki, vágyainkat megzabolázni, haragunkat féken tartani, mindig arra gondolván, hogy az egyes ember az összes kívánatos dolgoknak csak mérhetetlen kis részét érheti el, holott sok baj szükségkép mindenkit sújt, tehát egyszóval $\alpha\kappa/\beta\iota\nu$ και $\acute{\alpha}\nu\epsilon\chi\epsilon\iota\nu$ abstinere et sustinere (tartóztatni és mérsékelni magunkat), – olyan szabály ez, melyet ha nem veszünk figyelembe. nincs gazdagság és hatalom, mely megakadályozhatná, hogy nyomorultaknak érezzük magunkat. Erre czéloz Horatius:

Inter cuncta leges, et percontabere doctos
Qua ratione queas traducere leniter aevum;
Ne te semper inops agitet vexetque cupido,
Ne pavor, et rerum mediocriter utilium spes.

(Ha sokat olvasol és a tudósoktól is tanácsot kérsz, hogy milyen módon élhatsz nyugodt életet, azt mondják: ne hajszoljon és kínozzon örökké a telhetetlen vágyakozás, sem a félelem és kevésbé hasznos dolgok után való reménykedés.)

17. $\text{O } \beta\omicron\varsigma \text{ } \epsilon\nu \text{ } \tau\eta \text{ } \chi\iota\nu\sigma\alpha\iota \text{ } \acute{\epsilon}\sigma\tau$ (vita motu constat: mozgásból áll az élet), mondja Aristoteles, és méltán: ezért a mint fizikai életünk folytonos mozgásból áll, úgy benső, szellemi életünk is folytonos foglalatosságot kíván; foglalatosságot valamivel, akár cselekedettel, akár gondolattal; bizonyosságát adja ennek már az ujjainkkal vagy valami más eszközzel való dobolás is, a mire dologtalan és gondolatokban szegény ember azonnal rákezd. Létünk ugyanis lényegében nyugalom nélkül való: a teljes tétlenség ezért csakhamar elviselhetetlenné lesz előttünk, mert a legszörnyűbb unalmat idézi elő. Ezt az ösztönünket szabályoznunk kell, hogy rendszeresen és ezáltal könnyebben kielégíthessük. A tevékenység tehát, azaz hogy valamit tegyen, ha lehet valamit végezzen, de legalább is valamit tanuljon az ember, – elengedhetetlen az ember boldogságára: erői megkívánják, hogy használja őket és látni szeretné valahogy ennek eredményét is. Mégis legnagyobb örömet ebben a tekintetben az szerez, ha valamin *dolgozhatik* az ember, valamit elkészíthet, lett legyen az egy kosár, vagy egy könyv; de az, hogy valami művünket napról-napra növekedni látjuk és végül megérjük befejezését, közvetlenül boldoggá tesz. Megteszi ezt valami művészi alkotás, írás, sőt pusztá kézimunka is; persze minél nemesebb fajtájú a munka, annál nagyobb az élvezet. Legboldogabbak ebben a tekintetben azok a tehetséggel megáldott emberek, a kik tudatával vannak abbéli képességüknek, hogy jelentős, nagy és összefüggő műveket tudnak alkotni. Mert ezáltal egész életüket magasabb fajta érdek hatja át, olyan fűszerrel töltve el, a minék a többiek élete híjjával van, s éppen emiatt ezekéhez képest nagyon is ízetlen. Rájuk nézve ugyanis az életnek és a világnak mindenkivel közös, anyagi érdekén kívül még egy második és magasabb alaki érdeke is van, a mennyiben műveikre anyagot szolgáltat, melynek összegyűjtése egész életükön át serényen foglalkoztatja őket, mihelyt személyes szükségleteik lélezgethez engedi jutni őket. Értelmük is kettős, bizonyos mértékben: részint a közönséges vonatkozásokra (az akarat dolgaira) szolgál, mint az összes többi embereké: részint a dolgoknak tisztán objektív fölfogására, így hát kettős életet élnek, nézők és szereplők is egyszersmind, holott a többiek csupán szereplők. Egyébként mindenki végezzen valamit, képességeinek mértéke szerint. Mert, hogy mennyire károsan hat ránk a tervszerű tevékenységnek, valamiféle munkának hiánya, megérezzük hosszú kéj utazások alkalmával, mikor hébe-korba nagyon is boldogtalanoknak érezzük magunkat, mert tulajdonképeni foglalatosságnak híjjával lévén, mintegy természet szerű elemünkből szakíttatunk ki. A fáradozás és az ellenállással való küzdés épp olyan, szükséglete az embernek, mint a vakondnak, hogy földet túrjon. A nyugalmat, melyet valami maradandó élvezet okozta megelégedettség idézne elő, nem tudná elviselni. Akadályokkal megküzdeni, életének legnagyobb élvezete; lettek legyen azok anyagiak, mint a szereplésnél és cselekvésnél, vagy szellemiek, mint a tanulásnál és kutatásnál: megküzdeni velük és legyőzni őket, boldoggá tesz. Ha nincs rá alkalm, szerez magának akadályokat, ahogy tud: a szerint, a mint egyénisége magával hozza, vadászik, vagy bilboquet-t (golyófogó játék) játszik, vagy természetének öntudatlan hajlamától vezetve, beleköt valakibe, vagy intrikákat sző, csalásokba és mindenféle rosszaságba elegendik, csak hogy a nyugalom

rá nézve elviselhetetlen állapotának véget vessen. *Difficilis in otio quies.*

18. Törekvéseink vezércsillagául ne *képzelti képeket*, hanem világosan gondolt *fogalmakat* válaszszunk. Pedig többnyire ennek ellenkezőjét teszszük. Pontos vizsgálódásra ugyanis azt találjuk, hogy elhatározásainkat végső helyen legtöbbször nem a fogalmak és Ítéletek döntenek el, hanem valami képzelti kép, mely az alternatívák egyikét képviseli és helyettesíti. Nem tudom már, hogy Voltaire-nak vagy Diderotnak melyik regényében, a főhős előtt, ifjúkorában, mikor mint Herkules, a válóúton állott, az erény mindig öreg nevelőjének alakjában jelentkezett, a ki balkezében tubákos szelenczét, jobb kezében egy szippantásra valót tartva leckéztette; míg a bűn, anyja komornájának képében. Különösen ifjúkorunkban állandósul boldogságunkénak czélja egynéhány kép alakjában, mely előttünk lebeg és sokszor életünk felén, sőt egész életünkön keresztül is megmarad. Tulajdonképen ingerkedő kísértetek ezek: mert ha elértük őket, semmivé foszlanak szét, miközben arra a tapasztalatra jutunk, hogy semmit sem adtak abból, a mit ígértek. Ilyesfajta a házi, polgári, társadalmi, falusi életnek egyes jelenetei; a lakásnak, környezetnek, kitüntetéseknek, tiszteletnyilvánításoknak képei, stb. stb. *Chaque fou a sa marotte* (minden bolondnak megvan a maga bogara): kedvesünknek a képe is sokszor ezek közé tartozik. De, hogy ez így van, nagyon természetes: mert a szemléletes, közvetlen lévén, közvetlenebbül is hat a mi akaratainkra, mint a fogalom, az elvont gondolat, a mely csak általánosságot ad, részletek nélkül; pedig éppen ezekben van a realitás: ezért tehát csak közvetve hathat akaratainkra. Es mégis csak a fogalom az, a mi szavának áll: ezért okos dolog csak benne bízni. Persze olykor az néhány képpel való értelmezésre és körülírásra fog szorulni: de csak *cum grano salis*.

19. Az előző szabály belefoglalható abba az általánosabbikba, hogy mindenütt urai legyünk a jelennek s általában a szemlélet okozta benyomásnak. Ez, szemben avval, a mit pusztán kigondol és tud az ember, aránytalanul erősebb, nem anyagánál és tartalmánál fogva, a mely gyakran igen csekély, hanem formája szerint, szemléletességénél és közvetlenségénél fogva, mint a mely a kedélyre befolyást gyakorol és megzavarja annak nyugalmát, vagy megrendíti szándékait. Mert a jelenlevő, a szemléletes, mint könnyen áttekinthető valami, mindig a maga egész erejével, egyszerre hat: míg gondolatoknál és okoknál idő és nyugalom kell hozzá, hogy egyenkint áttekinthessük őket; ezért nincs módunkban, hogy minden pillanatban egészen megjelenítsük. Ennek következtében a kellemes dolog, melyről megfontolás után lemondottunk, mégis ingerel, mihelyt megpillantjuk: épp úgy bánt valami ítélet, melyről tudjuk, hogy teljesen illetéktelen; megharagít valami sértés, melynek megvetendő voltát belátjuk; hasonlóképen tiz okot, mely valami veszedelem jelenléte ellen bizonyít, le fog győzni az a hamis látszat, hogy az valóban jelen van, stb. Mindebben lényünknek veleszületett oktalansága érvényesül. Ilyenfajta benyomás terhe alatt gyakran leroskadnak a nők és kevés férfiemberben jut akkora túlsúlyra az ész, hogy ne kellene szenvednie hatásaitól. A hol ezt pusztá gondolatokkal teljesen legyőzni nem tudjuk, legjobb, ha a benyomást egy vele ellenkezővel neutralizáljuk; például valami sértés okozta benyomást avval, hogy fölkeressük azokat, kik nagybecsülnek; valami fenyegető veszedelem okozta benyomást úgy, hogy valósággal arra tekintünk, a mi ellensúlyozza. Egy olasz ember, beszéli Leibnitz (*Nouveaux Essais*, Liv. I, c. 2, §. 11.) még a kínvallatás gyötrelmeinek is ellent tudott állani azáltal, hogy a mint föltette magában, míg kínzatása tartott, egy pillanatra sem hagyta elmúlni képzeletéből a bitófa képét, melyre vallomása juttatta volna; miért is időről-időre így kiáltott: *io ti vedo* (látlak); mely szavakról később a mondott magyarázatot adta. Épp ennél az említett oknál fogva, ha mindazok, a kik körülvesznek, más véleményen vannak, mint mi és aszerint viselkednek: bajos dolog meg nem tántorodni miattuk még akkor is, ha meg vagyunk győződve róla, hogy tévednek. Egy menekülő, üldözött, komolyan inkognitóban utazó királyra nézve bizalmas kísérőjének négy szemközt tapasztalt alattvalóskodó czeremóniája úgyszólván szükséges szíverősítő lesz, nehogy végtére önönmagában is kételkedjék.

20. Miután munkám második fejezetében már kiemeltém az *egészségnek*, mint a mi boldogságunkra nézve első és legfontosabb, nagy értékét, itt egynéhány, megszilárdítására és fenntartására szolgáló egészen általános szabályt akarok fölemlíteni.

Az ember úgy edzi magát, hogy testére, egészében és minden részében, a míg egészséges, lehetőleg sok megerőltetést és terhet ró és megszokja, hogy mindennemű kellemetlen behatásnak ellentálljon. De mihelyt valami beteges állapot mutatkozik, lett légyen az egészé vagy annak egyik részéé, azonnal az ellenkező eljárást kell követni és a beteg testet vagy annak részét minden módon kímélni és ápolni kell: mert szenvedő és elgyöngült test nem alkalmas az edzésre. Az izomzatot az erős használat erősíti, az idegeket ellenben gyöngíti. Tehát gyakoroljuk izmainkat minden megfelelő megerőltetéssel,

idegeinket viszont óvjuk minden megerőltetéstől; tehát szemünket nagyon is erős, különösen a visszavert fénytől, minden megerőltetéstől alkonyatkor, valamint túlságos kicsiny tárgyaknak tartós nézegetésétől; épp úgy fülünket túlságosan erős lármától; de főképpen agyunkat kényszerített, túlsokáig tartó, vagy idejeelőtti való megerőltetéstől; hagyjuk pihenni ezért emésztésközben; mert akkor ugyanaz az életerő, mely az agyban gondolatokat teremt, megerőltetve munkálkodik a gyomorban és a belekben, hogy chymustéschylust¹⁰ állítson elő; hasonlóképpen pihentessük izomzatunknak nagyobb fokú megerőltetése alatt vagy után is. Mert ugyanúgy vagyunk a mozgató, mint az érző idegekkel és mint a hogy a fájdalomnak, melyet megsérült tagjainkban érzünk, tulajdonképeni székhelye az agy, úgy tulajdonképen nem is lábunk és kezünk jár és dolgozik, hanem agyunk, vagyis annak az a része, mely a nyúltagy és a gerinczagy útján az illető tagoknak idegeit izgatja és azáltal őket mozgásba hozza. Eszerint a fáradtságunk is, melyet lábunkban és kezünkben érzünk, tulajdonképeni székhelye az agyban van; miért is csak *azok* az izmok fáradnak el, melyeknek mozgása tetszésünktől függ, vagyis az agyból indul ki, míg az önkénytelenül működők, mint a szív, nem fáradnak el. Nyilvánvaló tehát, hogy agyunknak ártunk, ha egyszerre vagy csak gyors egymásutánban is erős izombeli tevékenységet és szellemi megerőltetést erőszakolunk ki tőle. Nem mond ennek ellent az, hogy valami séta kezdetekor vagy általában rövid utak alkalmával gyakran fokozott szellemi tevékenységet érez az ember: mert ilyenkor a mondott agyrészek még nem fáradtak el, és másrészt az ilyen könnyű izombeli tevékenység és az általa megnövekedett lélegzetvétel az artériás, most már jobban is oxidált vérnek az agyba való föltódulását előmozdítja. – Főleg azonban adjuk meg az agynak a helyreállításához szükséges alvás teljes mértékét; mert az alvás az egész emberre nézve az, a mi az órának a fölhúzás. (V. ö. Welt als Wille und Vorstellung II., 2,4.1. – 3. kiad. II., 240.). E teljes mérték annál nagyobb lesz, minél fejlettebb és tevékenyebb az agy; mégis átlépni a mértéket pusztán idővesztegetés volna; mert akkor az álom intenzióban vesz annyit, a mennyit extenzióban nyer. (V. ö. Welt als Wille und Vorstellung II., 247. – 3. kiad. II., 275.)¹¹

De egyáltalában értsük meg jól, hogy gondolkodásunk semmi más, mint organikus funkciója az agynak és így megerőltetés és pihenés dolgában is úgy viselkedik, mint minden más organikus tevékenység. A mint szertelen megerőltetés rontja a szemet, úgy rontja az agyat is. Joggal mondották: az agy épp úgy gondolkodik, mint a hogy a gyomor emészt. Egy anyagnélküli, egyszerű, lényegében folyton gondolkodó, tehát fáradhatatlan lélekről való balhiedelem, mely lélek pusztán az agyban székel, és semmire sem szorul, nem egy embert képtelen tettekre és szellemi erejének eltompítására vezetett; mint a hogy például Nagy Frigyes is megpróbálta egyszer, hogy teljesen leszokjék az alvásról. A bölcelet tanárai jól tennék, ha nem mozdítanák elő az ilyen, gyakorlatilag is káros balhiedelmet katekizmuszerű hitelességre jogot tartó zugbölcséletükkel. – Meg kell szoknunk, hogy szellemi erőinket egészen fiziológiai funkcióknak tekintsük, hogy a szerint kezeljük, kíméljük, erőltessük őket stb., és hogy minden testi fájdalom, sérelem, zavar, bármelyik részében legyen is a testnek, a szellemre hat. Legalkalmasabb e szoktatásra *Cabanis* műve, des Rappports du physique et du moral de l'homme (az ember testalkatának és erkölcsének visznyai.).

Az itt adott tanácsnak elhanyagolása az oka, hogy nem egy nagy szellem és nagy tudós öreg korára gyöngye eszűvé, gyerekessé lett, sőt meg is örült. Hogy például a jelen századnak ünnepezt angol költői: *Scott Walter, Wordsworth, Southey*, és sok más, öregkorában, sőt már hatvanas éveiben is, az álom kölcsönt vesz föl a haláltól az életnek fönntartására. Vagy: az álom *ideiglenes kamatja* a halálnak, a mely maga a töke lefizetése. Ez annál később fog behajtatni, minél busásabb a kamat és minél pontosabban fizetjük, szellemileg eltompulttá és tehetetlenné lett, sőt egészen az együgyűségig lesülyedt, kétségenkívül onnan magyarázható, hogy valamennyien, elcsábítatván a nagy tiszteletdíjaktól, az írást mesterség gyanánt üzték, tehát a pénz kedvéért írtak. Ez természetellenes megerőltetésre vezet, és a ki Pegazusát járomba fogja és múzsáját ostorral hajtja, épp úgy meglakol érte, mint a ki Venusnak kényszerűségből szolgált. Hiszem, hogy *Kant* is késő éveiben, miután végre hirre tett szert, erején fölül dolgozott és ez volt az oka, hogy élete utolsó négy esztendejében második gyermekkorát élte.

Az esztendő mindegyik hónapjának van valami sajátos és közvetlen, vagyis az időtől

¹⁰ chymus = gyomorpép, az összeaprított és a gyomornedvvel összekevert táplálék; cnylus, tápláléknedv, a megemésztett s a bélcsőben felszívott táplálék. (Ford.)

¹¹ Az alvás egy darab *halál*, melyet előlegképen kölcsön veszünk és érte újra megkapjuk és följújtjuk az életet, melyet egy nap kimerített. Le sommeil est un empruat fait á la mort (az álom egy a haláltól felvett kölcsön).

független befolyása egészségünkre, általában testi, sőt a szellemi állapotunkra is.

C. Mások iránt való magunkviseletét illetők,

21. Hogy a világban boldoguljunk, czélszerű, ha nagy készlet *előrelátást* és *elnézést* viszünk magunkkal: az első megóv a kártól és veszteségtől, az utóbbi a perlekedéstől és veszekedéstől.

A kinek emberek között kell- élnie, semmiféle egyéniséget sem szabad föltétlenül megvetnie, hiszen azt is csak a természet teremtette és adta; nem szabad megvetnie még a legrosszabbat, legnyomorultabbat vagy legnevettségesebbet sem. Inkább úgy kell őket tekintenie, mint valami változhatatlant, a minek valamely örök és metafizikai alapelv folytán úgy kell lennie, a mint van, és a legrosszabb esetben így kell gondolkoznia: »kell, hogy ilyen isten csudája is legyen.« Ha másképp cselekszik, igazságtalanságot követ el és élet-halál harcra hívja ki a másikat. Mert tulajdonképpen egyéniségét, vagyis erkölcsi jellemét, megismerő erejét, vérmérsékletét, arczkifejezését stb., senki megváltoztatni nem tudja. Ha tehát elítéljük az ő egész lényét, nem marad más hátra számára, mint hogy velünk, mint halálos ellenségével síkra szálljon: mert mi létezésre való jogát azzal a föltétellel akarjuk elismerni, ha mássá lesz, mint a mi most, a maga megmásíthatatlanságában. Tehát, hogy emberek közt élhessünk, kell, hogy mindenkit a maga adott egyéniségével, bármilyenek ütött is az ki, fennállani és érvényesülni engedjünk, és csak arra szabad gondolnunk, hogy őket, a mennyire természetük és mivoltuk engedi, fölhasználjuk, de sem megváltozásukat nem szabad remélnünk, sem pedig őket, úgy a hogy vannak, egyenesen elítélni. Ez az igazi értelme ennek a mondásnak: »élni és mást is élni hagyni.« (Leben und leben lassen.) De a feladat nem olyan könnyű, mint a milyen igazságos; és boldognak mondható, a ki nem egy embert mindenkorra elkerülhet. – Egyébként gyakoroljuk türelmünket, hogy embereket elviselni tanuljunk, élettelen tárgyakon, melyek mechanikai, vagy egyébként fizikai szükségszerűségüknél fogva, cselekedeteinknek makacsul ellentállanak, mire mindennap kínálkozik alkalom. Az így szerzett türelmet megtanuljuk aztán az emberekre átvinni, a mennyiben megszokjuk azt a gondolatot, hogy ők is, bárhol hátráltatnak is minket, ebben a tekintetben épp oh szigorú, természetükből folyó szükségszerűség alatt állanak, mint a milyennel az élettelen dolgok hatnak: és hogy ezért épp oly ostobaság tetteiken fölhaborodni, mint valami utunkba gördülő kövön. 22. Csodálatos, hogy mily könnyen és mily gyorsan nyilvánul a szellemnek és kedélynek egyneműsége vagy különbözősége emberek között beszédjükben: minden kicsiségen megérik az. Vonat-

Közzék a beszéd akár a legidegenszerűbb, legkülönbözőbb dolgokra is, jelentékenyen különböző emberek között az egyiknek majd minden mondata többé-kevésbé visszatetszést fog kelteni a másikban, sőt egynémelyik éppen boszantani fogja. Egyneműek ellenben azonnal és mindenben bizonyos megegyezésre fognak találni, a mi nagy egyneműség esetén csakhamar teljes harmoniává, sőt egyértelműséggé olvad. Innen magyarázható elsősorban, miért kedvelik annyira a társaságot az egészen közönséges emberek, és miért találnak mindenütt olyan könnyen jó társaságra, – olyan jó, kedves és derék emberekre. A nem közönséges embereknél fordítva áll a dolog, még pedig annál inkább, minél kiválóbbak; úgy, hogy elszigeteltségükben időnkint nagyon is örülhetnek, ha valaki másban csak egy kis erecskét fedezhetnek is föl, a mely velük egynemű, legyen bár még olyan kicsi is. Mert mindenki csak annyi lehet másnak, mint a mennyi az ő neki. A tulajdonképeni nagy szellemek, miként a sasok, a magasban fészkelnek, egymagukban. – Másodszor pedig megérthetni ebből, miért találkoznak olyan gyorsan össze az egyforma gondolkozásúak, mintha csak valami mágneses erő vonná őket egymáshoz: – rokonlelkek már távolról köszöntik egymást. Leggyakrabban persze alacsony gondolkodású, vagy tehetséggel gyöngén megáldott embereken lesz alkalmunk ezt megfigyelni; de csak azért, mert ilyen tömérdek sok van, a jobb és kiválóbb természetűek pedig ritkák és ritkának is mondják őket. Ezért például valami nagy, gyakorlati célokra irányuló közösségben két gazficzkó olyan hamar fölismeri egymást, mintha csak jelvényt hordanának, és tüstént egyesül, hogy valami visszaélést vagy ámulást kövessen el. Épp úgy, ha, per impossibile, egy nagy társaságot képzelünk, mely két ostobát leszámítva csupa nagyon okos és szellemes emberből áll, akkor ez a kettő úgy fogja érezni, hogy valami sympathikus érzés vonja őket egymáshoz, és csakhamar mindegyikük szívből fog örülni, hogy legalább egy okos emberre akadt. Valóban csodálatos dolog tanúja lenni annak, hogyan ismeri föl egymást az első pillantásra két, különösen az erkölcsileg és értelmileg alantasak közül való ember, hogyan iparkodnak közeledni egymáshoz, hogyan siet egyik a másikának elébe, barátságosan és örömmel köszöntve azt, mintha régi ismerősök volnának; – annyira föltűnő ez, hogy kísértetbe hoz az a buddhizmus metempsychosis-tanításának megfelelő föltevés, hogy talán már

egy korábbi életben barátságot kötöttek.

A mi mégis az embereket, ha mindjárt sokban meg is egyeznek, széjjelválasztja és múltó disharmoniát is támaszt közöttük, az jelen hangulatuknak különbözősége, mint a mely majd mindig mindenkire nézve más és más, jelenlegi helyzetének, foglalatosságának, környezetének, testi állapotának, pillanatnyi gondolatmenetének stb., mértéke szerint. Ebből a legjobban összehangzó emberek között is disszonanciák támadtak. Hogy ennek a zavarnak eloszlatásához szükséges correctiót állandóan megtegyük magunkban és egyenletes vérmérsékletre tehesünk szert, egyike volna a magasabb műveltség föladatainak. Hogy milyen nagy szolgálatot tesz a társas közösségnek, a hangulatnak egyenlősége, látható abból, hogy még egy nagyszámú társaságban is, általános öröm közepette, élénkebbé lesz a kölcsönös szóváltás és őszintébbé a társalgásban való részvétel, mihelyt egy objektív dolog, lett légyen valami veszedelem, vagy remény, vagy hír, vagy valami ritka látvány, egy színjáték, zene vagy más valami mindenkire egyszerre és egyenlő hatással van. Mert ilyesmi, a mennyiben minden magánérdeket elnyom, a hangulatnak egyetemes egységét idézi elő. Ilyen objektív behatásnak hiányában rendszerint szubjektív behatáshoz nyúl az ember, és ezért az ital a szokott eszköze annak, hogy a társaságban közös hangulat támadjon. Sőt tea és kávé is erre való.

De éppen ebből a disharmoniából, melyet a pillanatnyi hangulatnak különbsége oly könnyen támaszt minden közösségben, magyarázható egyrészt, hogy az emlékezet, mely ment ezektől és minden ilyenféle zavaró, bár múltó behatástól, mindenkit idealizáltan, sőt néha szinte átszellemítve mutat. Az emlékezet úgy működik, mint egy camera obscura gyűjtő lencsége: mindent öszszevon és ezáltal sokkal szebb képet mutat, mint a milyen az eredetije. Azt az előnyt, hogy így lássanak minket, részben már minden távollétünkkel is elérhetjük, Mert az idealizáló emlékezet, bár jó hosszú időre van szüksége, hogy munkáját befejezhesse, mégis azonnal megkezdi működését. Ezért szinte okosan teszszük ha ismerősünk és jó barátunk előtt csak nagyobb időközökben mutatjuk magunkat; akkor a viszontlátás alkalmával észre fogjuk venni, hogy az emlékezet már megtette a magáét.

23. Senki sem láthat *önmagánál többet*. Evvel azt akarom mondani, hogy mindenki csak annyit lát másón, a mennyi ő maga is: mert csak a saját maga értelmiségének mértéke szerint foghatja föl és értheti meg. Ha tehát ez igen alacsony fajtajú, akkor minden szellemi adomány, még a legnagyobbak is, hatásukat tévesztik az illetőre nézve, a ki tulajdonosukon semmi mást sem fog meglátni, csak egyéniségének legalantasabb részét, összes gyengéit, vérmérsékletben és jellembeli hibáit. Ezekből lesz összetéve rája nézve. A magasabb szellemi képességek rá nézve épp oly kevésbé vannak meg, mint a színé a vak számára. Mert minden szellem láthatatlan annak, a kinek magának nincs belőle: és minden értékelés a megbecsültnek értékéből az értékelő ismeretkörével előállított produktum. Ebből következik, hogy az ember mindenkivel, a kivel beszél, egy színvonalra lép, a mennyiben mindaz, a miben az illető fölött kiválhatik, eltűnik, sőt az ehhez szükséges önmegtagadás is teljesen fölismeretlen marad. Ha már most megfontoljuk, hogy általában mennyire alacsony gondolkodású és tehetségekkel mennyire kevésbé megáldott, tehát általában mennyire *közönséges* a legtöbb ember: be fogjuk látni, hogy lehetetlen beszélni velük anélkül, hogy erre az időre (az elektromos megoszlás analógiája szerint) magunk is *közönségesekké* ne lennénk, és akkor alaposan meg fogjuk érteni ennek a kifejezésnek »közössé lenni, leereszkedni,« (»sich gemein machen«) tulajdonképeni jelentését és találó voltát, és örömet el fogunk kerülni minden társaságot, melylyel csak természetünknek alantas részénél (partie honteuse) fogva érintkezhetünk. Azt is be fogjuk látni, hogy ostobákkal és bolondokkal szemben csak egy módja van annak, hogy eszünket kimutassuk, és ez az, hogy nem beszélünk velük. De persze, társaságban aztán nem egy ember úgy fogja érezni magát, mint a tánczos, a ki olyan bála találna jönni, a hol csupa béna van: kivel táncoljon hát?

24. Azt az embert becsülöm nagyra, mint száz közül kiválasztott egyetlent, a ki, ha valamire vár, tehát nincs elfoglalva, nem kalapál vagy kopog mindjárt taktusra, avval a mi éppen keze ügyébe esik, botjával vagy késével és villájával, vagy más valamivel. Valószínűleg gondolkodik valamin. Sok emberen bezzeg meglátni, hogy nála a látás egészen elfoglalja a gondolkodás helyét: kopogással igyekszik a maga létezésének tudatára jutni, ha ugyan nincs nála szivar, a mi ugyanezt a célt szolgálja. Ugyanezen okból csupa szem és fül minden iránt, a mi körötte végbemegy.

25. *La Rochefoucauld* találóan jegyezte meg, hogy bajos dolog valakit egyszerre nagyon tisztelni és szeretni is. E szerint választhatnánk közötté, vajjon szeretetét vagy tiszteletét keressük-e az embereknek. Szeretetük mindig haszonleső, ha mindjárt nagyon különböző módra is. Hozzá még az, a mivel megszerezhetjük, nem mindig alkalmas, hogy büszkéké legyünk rá. Kivált abban a mértékben

lesz valaki kedvelt, a milyen mértékben alacsony fokra helyezi mások eszét és szívét illető igényeit, még pedig komolyan és tettetés nélkül, és nemcsak abból a kíméletből, mely a megvetésben gyökerezik. Ha már most földidézzük itt *Helvetiusnak* nagyon is igaz kijelentését: le degré d'esprit nécessaire pour nous plaire, est une mesure assez exacte du degré d'esprit que nous avons (az észnek az a foka, melyre szükség van, hogy nekünk tessék valaki, eléggé pontos mértéke a mi eszünk fokának); – akkor ezekből az előzményekből levonható a következtetés. – Viszont az emberek tiszteletét illetőleg fordítva áll a dolog: azt csak akaratum ellenére lehet tőlük kierőszakolni, és épp ezért többnyire titkolni fogják. Ezért a tisztelet bensőnkben sokkal jobban kielégít: összefügg értékünkkel, a mi az emberek szeretetéről közvetlenül nem áll: mert ez szubjektív, a tisztelet objektív. Ránk nézve, persze, több haszna van a szeretetnek.

26. A legtöbb ember annyira szubjektív, hogy voltaképpen semmi más sem érdekli, csakis ő maga. Innen van, hogy mindennél, a miről szó esik, azonnal magára gondol és minden esetleges, még olyan távoli célzás valamire, a mi személyét illeti, minden figyelmét magára vonja és elfoglalja, úgy hogy értelméből semmi sem marad a beszéd objektív tárgyának fölfogására; valamint az is, hogy semmiféle érvelésnek sincs értéke előtte, a melylyel érdeke vagy hiúsága ellenkezik. Ezért lesznek olyan könnyen szóragozottak, ezért sértődnek meg és bántja vagy aggasztja őket olyan hamar minden, hogy az ember, bármiről legyen is szó, objektíve beszélvén velük, nem tud eléggé vigyázni magára, nehogy az, a mit mond, valami lehető, talán káros vonatkozással legyen arra a drága és kedves én-re, a ki előtte áll.” Mert egyes-egyedül ennek tulajdonítanak értéket, más semminek sem, és mialatt a más beszédjének igazsága, találó volta vagy szépsége, finomsága és elméssége iránt semmi érzékük és érzésük sincs, a legnagyobb érzékenységet mutatják minden iránt, a mi csak távolról, vagy a legközvetettebb módon is sebet ejt kicsinyes hiúságukon, vagy valamiképp káros fényt vethetne fölötté becses énjükre. Úgy hogy könnyen megsebezhető mivoltuknál fogva a kis kutyákhoz hasonlítanak, melyeknek, anélkül, hogy akarná, olyan könnyen lábára tapos az ember és akkor vonításukat hallgathatja; vagy valami sebekkel és kelevénnyel teli beteghez, a kinél minden érintéstől a legóvatosabban tartózkodni kell. Nem egynél azonban annyira megy a dolog, hogy ha beszélgetvén vele, szellemünket és észtehetségünket nyilvánítjuk, vagy legalább is nem eléggé takargatjuk, éppenséggel sértésszámba fogja venni, ha mindjárt egyelőre titkolja is azt; utóbb aztán hasztalan gondolkodik és töpreng fölötté a tapasztalatlan ember, vajjon széles e világon mivel vonhatta magára a másoknak a neheztelését és gyűlöletét. De épp olyan könnyen hízeleghetünk nekik és meg is nyerhetjük őket. Ezért ítéletük többnyire megvesztegetett és csak pártjuk vagy osztályuk javára szól, nem objektív és nem igazságos. Mindez azon alapszik, hogy bennük az akarat messze fölülmúlja az ismeretet és kicsiny értelmük teljesen az akaratnak szolgálatában áll, melytől nem is tud szabadulni egy pillanatra se.

Nagyszerű bizonyítékát az emberek nyomorúságos szubjektivitásának, melynek következtében mindent magukra vonatkoztatnak, és minden gondolatról egyenest magukra térnek vissza, nyújtja az *asztrológia*, mely a nagy égitestek járását a szegényes én-re vonatkoztatja, mint a hogy az égi üstökösöket is összeköttetésbe hozza a földi perpatvarokkal és semmiségekkel. És ez minden időben, még a legrégebb korban is meg volt. (Lásd pld. Stob. Eclog. L., L, c. 22., 9., pag. 478.)

27. Nem kell kétségbeesnünk minden visszasságon, a mit a közönség és a társaság beszél, a mit irodalomban megírnak és jó néven vesznek, vagy legalább is nem cáfolnak meg; és nem kell azt gondolnunk, hogy az már most ennyiben marad, hanem tudnunk kell és avval kell vigasztalódnunk, hogy a dolgot utóbb és lassankint majd átgondolják, megvilágítják, megfontolják, megbeszélik és végül többnyire helyesen ítélik meg; úgy hogy bizonyos, a dolog nehézségéhez mért idő múltán végre mindannyian megértik, a mit az értelmes fő azonnal látott. Addig persze türelemmel kell lennünk. Mert egy értelmes ember elbolondított emberek közepette, olyasvalakihez hasonlít, a kinek órája jól jár, egy olyan városban, a hol minden toronyóra rosszul mutatja az időt. Csakis ő tudja a pontos időt: de mit ér ez neki? Mindenki a rosszul járó városi órák szerint igazodik, még azok is, a kik tudják, hogy csakis az ő órája mutatja a helyes időt.

28. Az emberek abban hasonlítanak a gyermekekhez, hogy nevetlenekké lesznek, ha elkényeztetjük őket; ezért senkivel szemben sem szabad túlságosan engedékenynek és nyájásnak lenni. Mint a hogy rendszerint egy barátunkat sem fogjuk elveszíteni azzal, hogy valami kölcsönt megtagadunk tőle, hanem igen könnyen éppen azzal, hogy megadjuk neki: épp úgy nem fogjuk elveszíteni egyhamar büszke és kissé mellőző magaviseletünkkel, hanem gyakran túlságos nyájasságunk és előzékenységünk következtében, mert az az illetőt szemtelenné és túrhételenné teszi,

a mi aztán szakadást idéz elő. De különösen azt a gondolatot, hogy szükségünk van rájuk, nem tudják sehogy elviselni az emberek; önhittség és elbizakodottság elválaszthatatlan következményei ennek. Ez némelyikünkönél bizonyos mértékben már akkor is előáll, ha foglalkozunk, esetleg gyakran vagy bizalmasan beszélünk velük: tüstént azt fogják gondolni, hogy valamit az ő részükről is el kell tűrnünk és meg fogják kísérelni, hogy az udvariasság korlátait kiterjeszszék. Ezért alkalmasak olyan kevesen rá, hogy bizalmasan érintkezzünk velük, és főleg attól kell óvakodnunk, hogy alárendelt természetű emberekhez le ne ereszkedjünk. Ha meg éppen arra a, gondolatra jut valaki, hogy sokkal nagyobb szükségem van nekem ő rá, mint neki én rám: azonnal olyan érzése támad, mintha megloptam volna: iparkodni fog magát megböszülni és azt a valamit újra visszaszerezni. Másokkal való érintkezésünkben *főlényre* csak úgy teszünk szert, ha semmi tekintetben sem szorulunk másokra és ezt éreztetjük is. Ezért tanácsos, ha mindenkivel, legyen az férfi vagy nő, időről-időre éreztetjük, hogy igen könnyen nélkülözni tudnók: ez megerősíti a barátságot; sőt a legtöbb embernél az sem árt, ha néha-néha egy szemernyi fitymálást is mutatunk vele szemben: annál nagyobb értéket fog tulajdonítani barátságunknak: *chi non istima vien stimato* (a ki mást nem becsül, azt megbecsülik), mondja egy kitűnő olasz közmondás. De ha valakinek csakugyan nagy az értéke ránk nézve, azt el kell titkolni előtte, mintha valami bűn volna. Ez ugyan nem örvendetes dolog, de igaz. Kutyak is alig bírják el a nagyon barátságos viselkedést, nemhogy emberek.

29. Hogy nemesebb fajtájú és szellemi javakkal jobban megáldott emberek, kivált ifjúságunkban oly sokszor emberismeretüknek és az életbölcsetségnek föltűnő hiányát árulják el és ezért könnyen rászedhetők, vagy másként téves útra vezethetők, míg az alacsonyabb természetűek sokkal hamarabb és jobban beletalálják magukat a világba: ez onnan van, hogy tapasztalatok híján a priori kell ítélnünk és hogy általában semmiféle tapasztalat sem pótolható az a priori-val. Ez az a priori ugyanis a közönségesebb fajtájúaknak önmagukat mutatja, a jobbaknak és kiválóbbaknak azonban nem: mert éppen mint ilyenek nagyban különböznek a többiektől. Ezért mikor amazok gondolkodását és tetteit a magukéi szerint vesszük számba, számításuk nem vág össze.

De ha az ilyen is megtanulta végre a posteriori, tehát más és a maga tapasztalata folytán, hogy egészben véve mit várhat az emberektől, hogy körülbelül öt-hatoduk erkölcsi vagy értelmi tekintetben olyan, hogy a kit a körülmények nem hoztak velük összeköttetésbe, jobban teszi, ha eleve kerüli őket és a mennyire lehetséges, minden velük való érintkezéstől tartózkodik: – mégis alig lesz csak valaha is *teljes* fogalma kicsinyességükről és szájalomra méltó mivoltukról, hanem azt folyton, a míg csak él, bővítenie és tökéletesítenie kell, közben pedig ugyancsak sokszor elszámítania magát a maga kárára. Es aztán, ha az okulást, a mit ebből merített, valóban megszívlelte is, mégis időnkint meg fog esni vele, hogy előtte még ismeretlen emberek társaságába jutván, csodálkoznia kell, hogy külsejük és beszédjük után ítélve milyen eszeseknek, igazlelkűeknek, őszintéknek, becsületeseknek és erényeseknek, sőt még okosoknak és szellemeseknek is látszanak mindannyian. Pedig ennek nem szabadna őt megtévesztenie: mert ez csupán onnan van, hogy a természet nem tesz úgy, mint a gyöngé költők, kik ha gazembereket és bolondokat írnak le, ezt annyira ügyetlenül és célzatosan csinálják, hogy az ember minden ilyen személy mögött mintegy a költőt látja állani, a ki lelkületüket és beszédjüket folytonosan meghazudtolja és intő szózáttal kiált: »ez gazember, ez bolond, ne adjatok semmit se arra, a mit mond«. A természet ellenben úgy tesz, mint Shakespeare és Goethe, kiknek műveiben minden személynek, lett légyen maga az ördög, a míg előttünk áll és beszél, igaza van; mert a költő annyira objektíve fogta fel őket, hogy érdeküket magukévá teszszük és kénytelenek leszünk részvétet érezni irántuk: mert épp úgy, mint a természet művei, belső alapelvből fejlődtek ki, ennek következtében szavaik és tetteik mint természetesek, tehát szükségszerűek gyanánt jelentkeznek. A ki tehát azt hiszi, hogy a világban az ördögök szarvakkal és a bolondok csörgösen járnak-kelnek, mindig prédájuk vagy játéku lesz. De ehhez járul még, hogy a társas életben az emberek úgy tesznek, mint a hold és a púposak, vagyis mindig csak egyik oldalukat mutatják, sőt mindenkinek megvan az a veleszületett tehetsége, hogy arczkifejezését mimeléssel álarczczá tudja átalakítani, a mely pontosan annak mutatja, a minek tulajdonképen lennie *kellene*, és amely, mert kizárólag az ő egyéniségére van szabva, annyira testhez álló és hozzá illő, hogy a hatás rendkívül csalóka-módra sikerül. Fölölti magára, valahányszor arra van szüksége, hogy behízelegje magát. Annyit kell adnunk rája, mintha viaszkosvászonból volna, gondolván a kitűnő olasz közmondásra: *non è si tristo cane, che non meni la coda* (annyira egy kutya sem mérges, hogy farkát ne csóválná.)

Mindenesetre gondosan óvakodjunk tőle, hogy valakiről, a kivel nem régebben kötöttünk ismeretséget, igen kedvező véleményt alkossunk magunknak; mert különben a legtöbb esetben a saját

magunk szégyenére vagy éppen kárára ki lógunk ábrándulni. Ezenkívül ezt is érdemes figyelembe venni: épp a kicsinységekben, mint a melyeknél nem szedi össze magát az ember, mutatja ki leginkább a maga jellemét, és itt gyakran jelentéktelen cselekedeteken, pusztán modoron, kényelmesen megfigyelhetjük a határtalan, mások iránt legkisebb figyelmet sem ismerő egoizmust, mely utóbb nagyban sem tagadja meg magát, bár álarcz fődí. Es az ilyen alkalmat ne mulasztjuk el. Ha valaki az életnek kicsiny, mindennapi eseteiben és viszonyai között, azokban a dolgokban, melyekre a de minimis lex non curat (kicsinységekről nem gondoskodik a törvény) elve áll, másokra való tekintet nélkül jár el, csupán a maga előnyét vagy kényelmét keresi

mások kárára, ha magának eltulajdonítja a mi mindenkié, stb.: legyünk meggyőződve róla, hogy szívében nem lakozik igazság, hanem nagy dolgokban is gazember lesz, mihelyt a törvény és az erőszak a kezét meg nem köti és ne nagyon bízunk benne. Valóban, a ki félelem nélkül szegi meg klubjának törvényeit, meg fogja szegni az államéit is, mihelyt veszedelem nélkül teheti.¹²

Ha valaki, a kivel összeköttetésben vagy érintkezésben vagyunk, valami kellemetlen vagy boszantó dolgot követett el irányunkban, csak azt kell kérdeznünk magunktól, ér-e nekünk annyit, hogy ugyanezt, még kissé erősebb mértékben is, még egyszer és gyakrabban eltűnjük tőle, – vagy sem. (Megbocsátani és felejteni annyi, mint becses tapasztalatukat az ablakon kidobni). Ha igen, nincs mit sokat beszélni róla, mert a szép szó keveset használ: tehát el kell, hogy felejtjük a dolgot, megintvén az illetőt vagy enélkül, de tudnunk kell, hogy ez által még egyszer kitettük annak magunkat. Ha nem, azonnal és egyszersmindenkorra szakítanunk kell érdemes barátunkkal, vagy ha szolgánk, el kell bocsátanunk. Mert bizonyos, hogy alkalomadtán épp ugyanazt, vagy valami teljesen hasonló fog tenni, ha mindjárt erősen és őszintén állítja is most az ellenkezőjét. Mindent, de mindent el tud felejteni valaki, csak magamagát, a maga tulajdon mivoltát nem. Mert a jellem egyenesen megjavíthatatlan, mivel az ember minden cselekedete valami benső alapelvből folyik, melynek következtében ugyanazon körülmények között mindig ugyanazt kell tennie és nem tehet máskép. Tessék elolvasni az akarottnak úgynevezett szabadságáról szóló pályamunkámat és szabadulni ettől a balhiedelemtől. Ezért az, hogy egy barátunkkal, a kivel szakítottunk, újra kibékülünk, olyan gyöngeség, melyért meglakolunk, mihelyt az illető a legelső alkalommal épp és egészen ugyanazt teszi, a mi a szakítást előidézte; sőt még nagyobb merészséggel, csöndes tudatában nélkülözhetetlen voltának. Ugyanez áll az elbocsátott szolgákra is, kiket újra fölfogadunk. Épp oly kevésbé és ugyanazon oknál fogva ne várjuk azt se, hogy valaki *megváltozott* körülményeinek között ugyanazt fogja tenni, a mit előbb. Az emberek épp oly gyorsan változtatják gondolkodásuk módját és magukviseletét, mint a hogy érdekeik változnak; valóban célzatosságuk olyan rövid látra szólóakká teszi váltóikat, hogy nekünk magunknak még inkább rövidlátóknak kellene lennünk, hogy azokat meg ne óvatoltassuk.

Ezért, ha tudni akarnók teszem azt, hogy mi-kép fog cselekedni valaki oly helyzetben, melybe őt hozni szándékozunk, nem szabad ígéreteire és állításaira építenünk. Mert föltéve, hogy őszintén beszél is, olyan dologról beszél, melyet nem ismer. Tehát egyedül a körülményeknek megfontolásából, melyek közé jutnia kell, és ezeknek jellemével való összeütközéséből kell kiszámítanunk cselekedeteit.

Hogy általában az emberek valódi és nagyon is szomorú mivoltáról, amilyenek legnagyobb részben, az annyira szükséges világos és alapos fogalmat megalkothassuk magunknak, szerfölött tanulságos, ha cselekedeteiket és viselkedésüket az irodalomban, kommentárul használjuk a gyakorlati életben való cselekedeteikhez és viselkedésükhöz és vizont.

Ez nagyon jó arra, hogy se magunkban, se bennük ne kételkedjünk. De emellett semmiféle különösen alávaló vagy ostoba vonásnak, melyre az életben vagy az irodalomban akadunk, sem szabad anyagot szolgáltatnia kedvetlenségünkhöz vagy boszuságunkhoz. hanem pusztán ismeretté kell lennie, a mennyiben új adatot látunk benne az emberi nemnek jellemzéséhez és ezért megjegyezzük magunknak. Akkor körülbelül olybá fogjuk tekinteni, mint a mineralogus valamely ásványnak előtte fölbukkanó nagyon jellemző mintáját. – Vannak ugyan megfoghatatlanul nagy kivételek, és az egyéniségek közt levő különbség szerfölött nagy, de egészben véve. mint régtől fogva mondják, gonoszság a világ lényege: a vad emberek fölfalják és a szelídek megcsalják egymást, és ezt nevezik a

---

¹² Ha az emberekben, a milyenek legtöbbnyire, a jó a rosszat fölülmúlná, tanácsosabb volna igazságosságukban, háládatosságukban, hűségükben, szeretetükben vagy részvétükben bízni, mint félelmükben: de mert fordítva áll a dolog, tanácsosabb a fordítottja.

világ folyásának. Mi mások az államok, minden mesterséges, kifelé és befelé irányuló gépezeteikkel, mint intézkedések, melyek az emberek határtalan igazságtalanságának gátat vessenek? Nem látjuk-e az egész történelemben, hogy minden király, mielőtt szilárd az állása és országának némi szerencséje van, fölhasználja azt, hogy seregével, mint valami rablócsapattal rátámadjon a szomszéd államokra? Nem rablóhadjárat-e alapján véve majd minden háború? Az ókorban és részint a középkorban is, a legyőzöttek rabszolgáivá lettek a győzőknek, vagyis voltaképpen dolgozniuk kellett helyettük: de ugyanezt kell tenniük azoknak is, a kik hadisarcot fizetnek: ezek ugyanis korábbi munkájuknak jövedelmét adják oda. Dans toutes les guerres il ne s'agit que de voler (minden háború csak a lopás körül forog) mondja Voltaire, és szól ez a németeknek is.

30. Nincs olyan jellem, a melynek szabad volna önmagának átengedni és teljesen szabadjára hagyni magát, hanem mindegyik fogalmak és maximák által való irányításra szorul. De ha ezen a téren sokra akarjuk vinni, vagyis egy, nem a velünk született természetből, hanem pusztán értelmes megfontolásból eredő, egészen sajátos és mesterséges jellemig, csakhamar igazoltnak fogjuk találni a közmondást: naturam expellas furca, tamen usque recurret (a természet, ha vasvillával űzöd is el, mégis újra visszatér). Ugyanis lehet, hogy egy másokkal szemben való viselkedésünkre vonatkozó szabályt igen jól be tudunk látni, sőt magunk fedezzük fel és találóan ki is fejezzük, s a való életben mégis mindjárt véteni fogunk ellene. De ez ne csüggyessen el és ne higyjük, hogy lehetetlen dolog világeletünkben abstract szabályok és maximák szerint irányítani viselkedésünket és hogy ezért legjobb, ha szabadjára hagyjuk magunkat. Mert úgy vagunk vele, mint minden a gyakorlatra vonatkozó elméleti rendszabással és utasítással: első dolog, hogy megértsük a szabályt, második, megtanuljuk, miként kell megtartani. Amazt észszel egyszerre elérhetjük, ezt gyakorlattal lassankint. Megmutatjuk tanítványunknak a fogásokat a hangszeren, a védekezést és támadást a vívótőrrel: azonnal elhibázza őket legjobb igyekezete ellenére is, és akkor azt hiszi, hogy gyors kottaolvasás közben és a küzdelem hevében teljes lehetetlenség ügyelni rájuk. Mégis megtanulja apránként gyakorlattal, botlások közt, elesve, fölkelve. Épp így van ez a latinul írás és beszélés grammatikájának szabályaival is. Így és nem másképpen lesz a faragatlan tuskóból udvari ember, a heveskedőből világfi, a nyílt emberből zárkózott, a nemesből gúnyolódó. De az ilyen hosszas mese szokás után elért magaidomítás mégis mindig kívülről jövő kényszer gyanánt

fog hatni, melynek a természet sohasem szűn meg elleneszegülni és a melyet néha-néha váratlanul áttör. Mert minden, abstract maximák szerint való cselekvés úgy viszonylik az eredeti, az emberrel veleszületett hajlandóságából való cselekvéshez, mint valami emberi műremek, például egy óra, a melynél az alakot és mozgást egy nekik idegen anyagra erőszakolják, az élő organizmushoz, melynél alak és anyag egymást áthatva, egyek. A szerzett jellemnek az emberrel veleszületett jellemhez való viszonyát igazolja tehát Napoleon császár egy kijelentése: tout ce qui n'est pas naturel est imparfait (minden, a mi nem természetes, tökéletlen); a mi általában olyan szabály, mely mindenre és mindenre érvényes, fizikai vagy erkölcsi lényre egyaránt, és a mely alul nekem csak az az egyetlen kivétel jut eszembe, hogy a mineralógusok előtt ismeretes aventurin kőnek a természetben előforduló fajtája nem ér föl a mesterséggel.

Azért óvakodjunk minden *elítéletéstől*. Ez mindég lekicsinylést von maga után; elsősorban mint csalás, mely mint ilyen gyávaságra mutat, mert félelem az alapja; másodsorban mint az embernek önmaga kimondta és önmagát kárhóztató Ítélete, mert másnak akar látszani, mint a mi, és ezt a mást ennél fogva jobbnak tartja, mint azt, ami. Valamely tulajdonságnak tettetése, a vele való kérkedés, önmagunk tette vallomása arról, hogy nincs meg bennünk. Legyen az bátorság, vagy tudás, vagy szellem; elmésség, vagy szerencse az asszonyok körül, vagy gazdagság, vagy előkelő állás, vagy más egyéb, a mivel dicsekszik valaki; azt következtethetjük belőle, hogy éppen a körül van valami fogyatkozása: mert a ki csakugyan teljesen birtokában van valamilyen tulajdonságnak, annak nem jut eszébe, hogy kirakja és affektáljon vele, hanem egészen nyugodt lesz azt illetőleg. Ez az értelme a spanyol közmondásnak is: herradura que chacolotea clavo le falta (ha zörög a patkó, hiányzik egy szöge) Mindenesetre, mint előbb mondtuk, senkinek sem szabad teljesen megeresztenie a maga kantárszárát és magát teljesen úgy mutatnia, a hogy van; mert azt a sok rosszat és állatiasat, a mi természetünkben rejlik, el kell, hogy leplezzük: de ez csak a negatív elpalástolást igazolja, nem a pozitív színlelést. – Azt is tudnunk kell, hogy a tettetést fölismerik, mielőtt még kiderülne, hogy mit tettet az ember. Es végül nem állja ki mindvégig a próbát, hanem egyszer csak lehull az álarcz. Nemo potest personam diu ferre fietam. Ficta cito in naturam suam recidunt. (Senki sem tudja költött szerepét sokáig játszani. A tettetett tulajdonságok hamar visszaesnek a maguk természetébe. Seneca,

de dementia, L. I., c. 1.)

31. Mint a hogy a magunk teste súlyát viseljük, anélkül hogy mint minden másét, a mit megmozgatni akarunk, éreznők: úgy a magunk hibáit és bűneit sem vesszük észre, hanem csak másokéit. De ezért mindenkinek tükörképe van másokon, melyből tisztán megláthatja a maga bűneit, hibáit, rossz szokásait és mindennemű visszasságait. Csakhogy többnyire úgy tesz vele az ember, mint a kutya, mely megugatja a tükröt, mert nem tudja, hogy magamagát látja benne, hanem azt hiszi, hogy az egy másik kutya. A ki másokat bírál, a maga megjavulásán munkálkodik. Tehát azok, a kiknek megvan az a hajlandóságuk és szokásuk, hogy mások külső magaviseletét, általában cselekedeteiket titkon, magukban, figyelmes és *szigorú bírálatnak* vetik alá, ezáltal a saját maguk javulásán és tökéletesedésén dolgoznak: mert lesz hozzá vagy igazságosságuk, vagy büszkeségük és hiúságuk elég, hogy maguk elkerüljék azt, a mit máson annyiszor kivetnek. A türelmesekről az ellenkezője áll: ugyanis hanc veniam damus petimusque vicissim (ezt az elnézést adjuk és viszont megkívánjuk). Az evangélium igen szépen leczkértet a szálkáról a más szemében és a gerendáról a magunkéban, de a szem természete magával hozza, hogy kifelé lát és nem magamagát látja: ezért a magunk hibáinak fölismerésére igen alkalmas eszköz azoknak másokon való észrevéve és ócsárlása. Megjavulásunkhoz tükörré van szükségünk.

Stílus és írásmód tekintetében is áll ez a törvény: a ki ebben valami új esztelenséget megcsodál, a helyett, hogy ócsárolná, utánozni fogja. Ezért terjed el mindegyik olyan hamar Németországban. A németek nagyon türelmesek: meg is látszik. Flanc veniam damus petimusque vicissim, ez az ő jelszavuk.

32. A nemesebb fajtájú ember fiatalkorában azt hiszi, hogy az emberek közötti lényeges és határozott viszonyok és belőlük származó kapcsolatok az *ideálisak*, vagyis, a melyek az érzület, gondolkodásmód, ízlés, a szellemi erők stb., hasonlóságán alapulnak: de később fölismeri, hogy a *reálisak*, vagyis azok, melyek valamiféle anyagi érdekre támaszkodnak. Ez az alapja majd minden kapcsolatnak: sőt az emberek többségének nincs is fogalma más viszonyokról. Eszerint mindenkit hivatala, foglalkozása, nemzetisége vagy családja, tehát általában állása és szerepe szerint vesz tekintetbe, melyet neki a konvenció adott: e szerint osztályozzák és kezelik gyárilag. Kolott az, hogy micsoda magában véve, tehát mint ember, személyes tulajdonságainál fogva, az csak tetszés szerint és ezért csak kivételesen jön szóba, és mindenki, ha neki úgy tetszik, tehát többnyire, mellőzi és semmibe se veszi. Minél nagyobb a tartalma ennek, annál kevésbé íg tetszeni az illetőnek ez az elrendezés és annál inkább fog iparkodni, hogy körükből félrevonuljon. Pedig ez azon alapszik, hogy a nélkülözésnek és a szükségnek ebben a világában az eszközök, melyekkel annak elejét vehetjük, mindenütt lényegesek, tehát uralkodók.

33. Mint a papírpénz az ezüst helyett, úgy vannak forgalomban a világban igaz tisztelet és igaz barátság helyett annak külső nyilvánításai és lehetőleg természetesen mímelte arczjátéka. Egyébként másrészt az is kérdéses, vannak-e emberek, a kik amazokat igazán megérdemelnék. Mindenesetre többet adok egy hű kutyának farkcsóválására, mint száz olyan barátság-nyilvánításra és mímelésre.

Igaz, valódi barátság másnak örömeiben és bánatában való erős, tisztán objektív és teljesen érdek nélkül való részvéteit föltételez; ez megint azt, hogy az ember magát barátjával igazán azonosítsa. Ennek az emberi természet egoizmusa annyira ellentmond, hogy igaz barátság azok közé a dolgok közé tartozik, melyekről, mint az óriás tengeri kígyókról, azt se tudja az ember, mesebeliek-e vagy csakugyan vannak-e. De van sokféle, alapjában persze a legkülömbözőbb fajtájú, rejtett egoisztikus motívumokon alapuló összeköttetés az emberek között, melyekben mégis csak van egy szemernyi abból az igazi és valódi barátságból; a mi azokat annyira megnemesíti, hogy a tökéletlenségeknek ebben a világában némi joggal viselhetik a barátság nevet. Magasan fölötte állanak a mindennapi viszonyoknak, melyek inkább olyanok, hogy jó ismerőseinknek legtöbbjével egy szót se beszélénk többet, ha meghallanék, hogyan beszélnek rólunk távollétünkben.

Hogy valamely barátunknak igaz voltát kipróbálhassuk, arra, azokon az eseteken kívül, mikor komoly segítségre és jelentékeny áldozatra szorulunk, legjobb alkalom az a pillanat, mikor valami éppen most ránk jött szerencsétlenségről értesítjük. Akkor ugyanis vonásait vagy igaz, benső és tiszta szomorúság hatja át; vagy pedig elszánt nyugodtságukkal vagy valami mellékvonással igazolják *Roche foucauld* ismeretes mondását: dans l'adversité de nos meilleurs amis, nous trouvons toujours quelque chose qui ne nous déplaît pas (legjobb barátaink szerencsétlenségében is mindig találunk valamit, a mi nincs ellenünk). A rendes, úgynevezett barátok, ilyen alkalmakkor alig tudnak elfojtani egy csöndes, jóleső mosolygást. – Kevés dolog van, a mi olyan biztosan jó kedvre derítené az

embereket, mint az, ha egy nemrégiben minket ért nagy szerencsétlenséget mondunk el nekik, vagy ha valami személyes gyöngöseségünket nyíltan föltárjuk előttük. – – Jellemző !

Távózás és hosszú távollét minden barátságnak kárára van, bármily kelletlenül ismerjük is be. Mert olyan emberek, kiket nem látunk, lettek légyen akár legjobb barátaink, az évek folyamán abstract fogalmakká szikkadnak, miáltal irántuk való részvételünk mindinkább pusztán értelmivé, sőt hagyományszerűvé válik; élénk és mélyen érzett részvételünket azok számára tartjuk fenn, a kik szemünk előtt vannak, még ha csak kedves állataink is. Ennyire érzéki az emberi természet. Tehát itt is igaz, a mit Goethe mond:

»Hatalmas egy istennő a jelen.«¹³

(*Tasso*, IV. föl. 4. jelenet.)

A házibarátokat többnyire joggal nevezik így, mert inkább a háznak, mint urának barátjai, tehát inkább hasonlítanak a macskához, mint a kutyához.

A barátok egymást őszintének mondják, pedig az ellenségek azok: tehát ócsárlásaikat a magunk megismerésére kellene fölhasználnunk, mint valami keserű orvosságot.

Szükségben ritkán volnának barátaink? Ellenkezőleg! Alig hogy barátságot kötöttünk valakivel, az már is szükségben van és azt akarja, hogy pénzt kölcsönözzünk neki.

34. Micsoda újoncz is az, a ki abban a balhiedelemben van, hogy szellemet és észtehetséget mutatni egyik eszköze annak, hogy a társasággal megkedveltesse magát! A kiszámíthatatlanul túlnyomó többségben inkább gyűlölséget és neheztelést fognak ezek támasztani, mely annál elkeseredettebb lesz, minél kevésbé jogosult rá az, akiben az az érzés támad, hogy okát fölpanaszolja és minél jobban titkolja azt az okot önmaga előtt. A pontosabb folyamat ez: ha valaki nagy szellemi felsőbbiséget vesz észre és érez meg azon, a kivel beszél, titkon és világos öntudat híjján arra a következtetésre jut, hogy a másik épp oly mértékben veszi észre és érzi meg az ő alacsonyosságát és korlátoltságát. Ez a sejtelem legkeserűbb gyűlölséget, neheztelést és dühét ébreszti föl. (V. ö. *Welt als Wille und Vorstellung*, 3. kiad. II. köt. 256. lapján *Johnson* rfr.-nak és *Merck*-nek, Goethe ifjúkori barátjának, idézett szavait.) Joggal mondja ezért *Grácián*: »para ser bien quisto, el unico medio vestirse la piel del mas simple de los brutos.« (»Hogy kedveltekké legyünk, annak az az egyedüli eszköze, hogy a legeggyűnyűbb állat bőrét öltjük magunkra.« Lásd: *Oraculo manual, y arte de prudencia*, 240. *Obras*, Amberes 1702., P. II., p. 287.)¹⁴ Hiszen az, hogy az ember szellemet és észtehetséget hoz napfényre, csak közvetett módja annak, hogy mindenki másnak tehetetlenségét és tompaelműjűségét vesse szemére. Hozzá még a közönséges természetű ember, ha a maga ellentétét meglátja, fölindul és a fölindulás titkos szítója az irigység. Mert hiúságunknak kielégítése, mint naponta láthatjuk, olyan élvezet, melyet az emberek mindennél többre becsülnek, de a mi mégis csak önmagunknak másokkal való összehasonlítása útján lehetséges. De semmiféle fölényére sem büszke annyira az ember, mint a szellemire: hiszen csak ezen alapszik az állatok fölött való elsőbbsége¹⁵. Ebben a tekintetben határozott felsőbbiségünket vetni a szemére, hozzá még tanuk előtt, a legnagyobb vakmerőség. Érzi, hogy ez bosszút kíván és többnyire alkalmat fog keresni rá, hogy sértéssel hűtse a bosszúját; a mivel az értelem teréről az akarat terére lépett át, melyen ebben a tekintetben mindannyian egyenlőek vagyunk. Ezért míg állás és gazdagság mindig nagybecsülésre számíthatnak a társaságban, addig szellemi elsőbbségek illet egyáltalában nem várhatnak: kedvező esetben semmibe se veszik őket; különben pedig olybá tekintik, mint egy nemét a szemtelenségnek, vagy mint olyasvalamit, a mihez tulajdonosa meg nem engedett módon jutott hozzá és a mivel most büszkélkedni merészel. Tehát titkon mindenkinek az lesz a célja, hogy valami másféle megalázásban részesítse érettük, és csak az alkalomra fog várni. Alig fog sikerülnie a legalázatosabb viselkedésnek is, hogy bocsánatot kolduljon ki szellemi felsőbbiségéért. Sadi azt mondja a *Gulistán*-ban (a *Graf*-féle fordítás 146. lapján): »Tudvalevő, hogy százszorta nagyobb az a

¹³ »Die Gegenwart ist eine mächtige, Göttin.«

¹⁴ Nem lesz érdektelen itt annak felemlítése, hogy ennek a munkának, melyet Schopenhauer a spanyol eredetiből fordított le, – a mint azt *Grisebach Eduard*, Schopenhauer műveinek közrebocsájtója, *Grácián* e német fordítása függelékében maga is megjegyzi (*Sch. Nachlass*, I., 176. lap.) – többek közt két régi magyar fordítása is van. Czimeik: Bölts és figyelmes udvari ember. Írta Spanyol nyelven *Gratzián B.* Fordította Németből *Faludi F.* . . . Pozsonyban 1770-1771. – *Udvari Kató*. Vagy is *Gratzián B*-nak *Faludi F.* által Magyarra fordított *CCC Makszimái* . . . Győrött 1790. (*Fordító*.)

¹⁵ Az akaratot mondhatnók maga adta magának az ember, mert az ő maga: de az értelem olyasmi, a mivel az ég ruházta föl, – vagyis az örök, titokzatos sors és annak szükségszerűsége, melynek az ő szülőanyja csak eszközül szolgált.

visszatetszés, melylyel az esztelen ember az eszes iránt viseltetik, mint a mekkora idegenkedést az eszes ember érez az esztelen iránt«. – Viszont szellemi *alacsony*ság valóban ajánlóul szolgál. Mert a mi a testnek a meleg, az a szellemnek a felsőbbiség jóleső érzése; ezért mindenki épp oly ösztönszerűen közeledik ahhoz, a ki ezt ígéri neki, akár a kályhához, vagy a napfényhez. Már pedig ilyen csakis az lehet, a ki határozottan alatta áll; férfiaknál a szellemi tulajdonságokat, nőknél a szépséget illetőleg. Sok ember van persze, akinél épen nem könnyű dolog tettetés nélkül alacsonyabb színvonalon állni. Nézzük csak, milyen szíves nyájassággal megy elébe egy meglehetősen szép leány valami nagyon csúnya leánynak. Testi elsőbbség férfiaknál nem igen jön tekintetbe; bár mégis jobban érezzük magunkat nálunk alacsonyabb termetű, mint magasabb termetű ember mellett. Ezért férfiak között az ostobákat és tudatlanokat, nők között a csúnyákat, általánosan kedvelik és keresik: könnyen olyan hírük támad, hogy nagyon jó szívük van, mert vonzódásához mindenkinek ürügyre van szüksége önmaga és mások előtt. Épp ezért mindennemű szellemi elsőbbség olyan tulajdonság, a mi nagyon elszigetel: futnak tőle és gyűlölik, és ürügyül ehhez mindenféle hibát költenek tulajdonosa ellen.¹⁶ Épp így hat a nők között a szépség: igen szép leányok nem találnak barátnőket, sőt kísérőket sem. Társalkodónői Villásokra jobban teszik az ilyenek, ha nem is ajánlkoznak: mert már megjelenésükre is elborul remélt új úrnőjüknek arca, a kinek sem a maga, sem a leányai számára nem kell semmi áron az ilyen háttér. Viszont fordítva áll a dolog a rang elsőbbségeivel, mert ezek nem ellentétükkel és különbségükkel hatnak, mint a személyi elsőbbségek, hanem, miként a környezet színei az arcra, reflexüknél fogva.

35. Mások iránt való bizalmunkban igen sokszor lustaságunknak, önzésünknek és hiúságunknak van a legnagyobb része: lustaságunknak, ha nem akarván magunk kutatni, vigyázni, cselekedni, inkább valaki másban bízunk; önzésünknek, ha a dolgainkról való beszélésnek szükséglete arra készlet, hogy valamit mással közöljünk; hiúságunknak, ha olyasmit illet, a mivel valami javunkat mozdítjuk elő. Nem kevésbé kívánjuk meg, hogy bizalmunkat tiszteletben tartsák.

Pedig bizalmatlanságon nem kellene fölindulnunk: mert abban a becsületesség előtt való főhajtás rejlik; őszinte bevallása ugyanis annak, hogy az nagyon ritka valami, minek következtében azok közé a dolgok közé tartozik, melyeknek letét az ember kétségbevonja.

36. Az *udvariasságnak*, ennek a khinai sarkalatos erénynek egyik okát *Ethikámnak* 201. lapján (a 2. kiadásban 198. 1.) előadtam: másik oka a következőkben rejlik. Hallgatag megegyezés ez arra nézve, hogy az illetők egymás erkölcsi és értelmi tekintetben nyomorúságos mivoltát kölcsönösen el fogják hallgatni és nem hozakodnak azzal elő egymásnak; – miáltal az, mindkettőjük előnyére, valamivel kevésbé könnyen derül ki.

Udvariasság annyi, mint okosság; következőleg udvariatlanság annyi, mint ostobaság: magunknak szükségtelenül és szántsándékkal ellen -egeket szerezni vele épp oly őrzöngés, mint az, ha házunkat fölgyújtjuk. Mert az udvariasság, akárcsak a számolóbárcza, köztudomású színlelt pénz: ilyesmivel takarékoskodni esztelenségre mutat, a vele való bőkezűség pedig észre. Minden nemzetbeliek ezzel végzik levelüket: *votre très-humble serviteur, – your most obedient servant, – suo devotissimo servo, – alázatos szolgája*–: csak a németek tartózkodnak a »szolgája«-tól, – mert hisz úgysem igaz! A ki azonban az udvariasságot reális érdekek fölállozásaig viszi, épp úgy tenne, mint a ki valódi arannyal fizetne számolóbárczákat helyett. Mint a hogy a viasz, mely természettől kemény és merev, egy kis melegtől annyira nyújthatóvá lesz, hogy minden tetszésünk szerinti formát fölvesz, úgy még nyakas és ellenséges embereket is hajlékonyakká és szívesekké tehetünk egy kevéske udvariassággal és nyájassággal. Ezért az udvariasság az embernek az, a mi a viasznak a meleg.

Az udvariasság persze nehéz föladat annyiban, mert azt kívánja, hogy minden ember iránt a legnagyobb tisztelettel legyünk, holott legtöbbjük nem is érdemli meg; aztán meg, hogy a legélénkebb részvételt mutassuk irántuk, holott örülhetünk, ha semmi dolgunk sincs velük. Udvariasságot büszkeséggel összeegyeztetni, igazán mesteri dolog.

---

¹⁶ Az *életben való előrejutásnak* főeszközei a barátság és pajtáskodás. De nagy képességek mindig büszkéné tesznek és ezáltal kevésbé alkalmassá arra, hogy hízelegjünk azoknak, a kiknek csak kicsiny a képességük, sőt akik előtt ezért nagy képességeinket titkolnunk és tagadnunk kell. Ellenkező hatása van a csak kicsiny képességek tudatának: kitűnően összefér ez az alázatossággal, nyájassággal, szíveséggel és a rossz iránt való tisztelettel, tehát barátokat és pártfogókat szerez.

A mondottak nemcsak az állami szolgálatra, hanem a tiszteletbeli állásokra, méltóságokra, sőt a tudós világ hírnevére is állanak: úgy hogy például az akadémiákban a kedves középser mindig fölül van. érdemes ember, pedig későn, vagy sohasem jutnak be oda; és így van ez mindenben.

Sértések alkalmával, a melyek tulajdonképen mindig a tisztelet hiányának nyilvánulásai, sokkal kevésbé jönnek ki a sodrunkból, ha nem volnának egyrészt túlzott fogalmaink nagy értékünkről és érdemünkről, tehát nem táplálnánk határtalan gőgöt; és ha másrészt megértettük volna, hogy rendszerint mit tart és gondol mindenki a másokról. Milyen kirívó az ellentét a legtöbb ember érzékenysége között, a mit egy őt illető ócsárlás leggyöngébb sejtése iránt mutat, és a között, a mit hallana, ha ismerőseinek róla való beszélgetéseit meglesné! – Inkább mindig arra kellene gondolnunk, hogy a szokásos udvariasság csak vigyorgó álarcz: akkor nem jajveszékelnénk, ha egyszer kissé félretolódik, vagy ha egy pillanatra le is vetik. Ha pedig egyenest goromba valaki, olyan ez, mintha ruháit dobta volna le és in puris naturalibus állana itt. Persze akkor rosszul fest, mint a legtöbb ember ebben az állapotban.

37. Viselkedésünkben senki másról sem szabad példát vennünk, mert a helyzet, a körülmények és viszonyok sohasem ugyanazok és mert a jellem különbözősége a cselekedetnek is különböző szint ad; ezért duo cum faciunt idem, non est idem (ha ketten ugyanazt teszik, az mégsem ugyanaz). Érett megfontolás és éles gondolkodás után tulajdon jellemünk szerint kell cselekednünk. Tehát *gyakorlati* dolgokban is elengedhetetlen az *eredetiség*: mert különben az, a mit teszünk, nemi illik ahhoz, a mik vagyunk.

38. Senkinek véleménye ellen se keljünk ki, hanem gondoljuk meg, hogy, ha minden képtelenséget, a miben az illető hisz, ki akarnánk verni a fejéből, methuzsálemi kort kellene érnünk, a nélkül, hogy elkészülnénk vele.

És minden, még oly jóakarató megjegyzéstől is, mely javítást czéloz, tartózkodjunk beszédközben: mert az embereket megbántani könnyű, de megjavítani nehéz, ha ugyan nem lehetetlen.

Ha valami beszélgetésnek, melynek fültanúi vagyunk, képtelenségei boszantani kezdenek, gondoljuk magunkban, hogy az valami vígjátéki jelenet két bolond között. Probatum est. – A ki azért jött a világra, hogy azt komolyan és a legfontosabb dolgokban *fölvilágosítsa*, szerencsésének mondhatja, ha ép bőrrel menekül.

39. A ki azt akarja, hogy ítélete hitelre találjon, mondja ki azt hidegen és indulat nélkül. Mert minden indulatosság az akaratból ered: ezért *ennek* fogják tulajdonítani az ítéletet és nem az ismeretnek, mely természete szerint indulat nélkül való. Mivel ugyanis az emberben az *akarat* a radikális, az ismeret pedig csak másodrendű és származékos, inkább fogják azt hinni, hogy az ítélet a fölgerjedt akaratból támadt, mint azt, hogy az akarat fölgerjedése pusztán az ítéletből eredt.

40. Még ha legnagyobb jogunk van is reá, ne hagyjuk magunkat öndicséretre vezetetni. Mert a hiúság olyan közönséges, az érdem pedig olyan rendkívüli dolog, hogy valahányszor, bárcsak közvetve is, önmagunkat dicsérni látszunk, mindenki százzal egy ellenében fogadni merne rá, hogy a hiúság szól belőlünk, melynek hiányzik az esze hozzá, hogy a dolog nevetséges voltát belássa. – Mégis mindezek mellett van valami igazsága Verulami Baco-nak, mikor azt mondja, hogy miként a rágalmazásra, úgy az öndicséretre nézve is áll a semper aliquid haeret (mindig megragad valami belőle), és ezért ezt mérsékelt adagokban ajánlja.

41. Ha azt gyanítjuk valakiről, hogy hazudik, tegyünk úgy, mintha elhinnők: akkor vérszemet kap, még nagyobb hazudik és leleplezi magát. Viszont, ha azt vesszük észre, hogy valamely igazság, melyet rejtegetni szeretne, részben kiszalad a száján, tegyünk úgy, mintha nem hinnők el azt, hogy provokáltatván az ellentmondástól, az egész igazsággal kiugrasson.

42. Összes személyes ügyeinket úgy kell tekintenünk, mint valami titkot, és jó ismerőseink előtt azon kívül, a mit a maguk szemével látnak, teljesen idegennek kell hogy maradjunk. Mert a legártatlanabb dolgokról való tudomásuk is kárunkra lehet időnk és körülmények folytán. Általában tanácsosabb, ha avval mutatja ki eszét az ember, a mit elhallgat, mint avval, a mit elmond. Előbbi az okosság jele, utóbbi a hiúságé. Mindkettőre egyformán sokszor nyílik alkalom: de mi gyakran többre becsüljük azt a múltó kielégítést, melyet ez utóbbi szerez, annál a tartós haszonnál, melyet az előbbi hajt. Sőt a lelki megkönnyebbülésnek azt a módját is, hogy egyszer-egyszer egy hangos szót szólhassunk magunkhoz, a mi élénk emberekkel gyakran megesik, meg kellene tagadnunk magunktól, nehogy szokásunkká váljék. Mert ezáltal gondolat és szó annyira összebarátkoznak és szövetkeznek egymással, hogy lassankint a másokkal való beszéd is hangos gondolkodásba megy át; holott az ész azt parancsolná, hogy gondolkodásunk és beszédünk között széles űrt hagyjunk.

Néha azt gondoljuk, hogy mások valamit, ami ránk vonatkozik, éppen nem tudnak elhinni; holott eszükbe se jut, hogy kétségbevonják: ha tehát úgy cselekszünk, hogy ez eszükbe jusson, nem is hihetik már többé. De mi sokszor csak azért áruljuk el magunkat, mert abban a balhiedelemben vagyunk, hogy

lehetetlen, hogy észre ne vegyék; – mint ahogy valami magaslatról lezuhanunk a szédülés miatt, vagyis arra a gondolatra, hogy lehetetlen itt szilárdan megállni; s az állás gyötrelme akkora, hogy jobb annak véget vetni: ennek a balhiedelemnek szédülés a neve.

Másrészt meg tudunk kell, hogy az emberek, – még azok is, a kik különben nem árulnak el éleselméjűséget, – kitűnően tudnak számolni mások személyes ügyeiben, a hol egyetlen egy adott mennyiség segítségével a legbonyolultabb feladatokat is meg tudják oldani. Ha például egy eseményt mond el nekik az ember, elhagyván minden nevet és a személyeknek egyéb megjelöléseit, őrizkedjék tőle, nehogy egyúttal valami egészen pozitív és egyéni körülményt, ha mindjárt még oly csekélyét is, elmondjon; talán valami helyet, időpontot, vagy egy-egy mellékszemély nevét, vagy valami mást, a mi csak közvetlenül is összefügg vele: mert ezáltal tüstént pozitíve adott mennyiséghez jutnak, melynek segítségével számolni tudó elméjük a többit mind megfejtí. A kíváncsiság adta ihlet ugyanis olyan erős itt, hogy az akarat az értelemnek oldalába vágja sarkantyúit, s ezáltal a legmesszebb eső eredmények elérésére sarkalja. Mert a mennyire érzéketlenek és egykedvűek az emberek általános igazságok iránt, annyira sóvárognak egyéniük után. Az élet bölcseletének összes tanítói ugyanebben az értelemben a leghathatósabbban és a legkülönbféle argumentumokkal ajánlották a hallgatást; hát a mondottak után én sem tárgyalom ezt tovább. Csak egynéhány arabs maximát akarok még ide átültetni, a mely különösen mélyreható és kevésbé ismeretes. »A mit nem kell tudnia ellenségednek, ne mondjad el barátodnak.« – »Ha titkomat elhallgatom, foglyom az nekem: de ha kiszalasztom, én vagyok az ő foglya.« – »A hallgatás fáján rajt függ a gyümölcse, a béke.«

43. Semmiféle pénzt sem használtunk fel jobban, mint azt, a melylyel megcsalattuk magunkat: mert közvetlenül tapasztalást vásároltunk rajta.

44. A hol csak lehet, senkivel szemben se legyünk ingerültek, de mégis mindenkinek bánásmódját jól jegyezzük meg és tartsuk emlékezetünkben, hogy utána értékét, legalább a miénkéhez viszonyítva, megállapítsuk és eszerint szabályozzuk iránta való magunkviseletét és bánásmódunkat, mindig meg lévén győződve a jellem változhatatlanságáról. Valakinek egy rossz jellemvonását egyszer elfelejteni épp olyan volna, mint ha fáradsággal szerzett pénzt elszórna az ember. – így azonban megóvjuk magunkat balga bizalmasságtól és balga barátságtól.

»Sem szeretni, sem gyűlölni«, magában foglalja felét minden életbölcsességnek: »semmit sem mondani és semmit sem hinni el«, a másik felét. De persze, örömet hátat fogunk fordítani annak a világnak, mely olyan szabályokat, a minő ez és az utána következők, szükségessé tesz.

45. Szóval vagy tekintettel haragot vagy gyűlölséget mutatni hiábavaló, veszedelmes, oktalan, nevetséges és közönséges dolog. Haragot vagy gyűlölséget tehát sohasem szabad másképp kimutatni, mint tettekben. Ezt az utóbbit annál tökéletesebben tudjuk megtenni, minél tökéletesebben elkerültük az előbbit. Csak a hidegvérű állatok mérgesek.

46. Parler sans accent (nyomaték nélkül beszélni): a világ embereinek ez a régi szabálya arra czéloz, hogy hagyjuk mások észére annak kitalálását, hogy mit mondtunk: ez a folyamat lassú, és mielőtt még befejeződött volna, odébb állottunk. Viszont, parler avec accent (nyomatékkal beszélni) annyit tesz, mint az érzelemhez beszélni, a hol is minden fordítva sikerül. Nem egy embernek udvarias arczjátékkal és barátságos hangon akár valóságos gorombaságokat is odamondhat az ember közvetlen veszedelem nélkül.

D. A világfolyása és a sors iránt való magunk-viseletét illetők.

47. Bármilyen formát öltön is az emberi élet, elemei mindig ugyanazok és ezért lényegében mindenütt ugyanaz, akár a kunyhóban vagy a fejedelmi udvarnál, akár a kolostorban vagy a hadseregben. Ha eseményei, kalandjai, szerencsés vagy szerencsétlen esetei még olyan különfélék is, csak úgy van velük az ember, mint a czukorsüteményekkel. Sok és sokféle kerek és tarka figura: de valamennyit egy tésztábol gyúrták; és a mi valakivel megesik, sokkal jobban hasonlít mással történt dolgokhoz, mint az illető gondolja, mikor beszélni hall róluk. Életünk esetei a kaleidoskop képeihez is hasonlítanak, melyben minden forgatásra mást látunk, pedig tulajdonkép mindig ugyanaz van a szemünk előtt.

48. Három világhatalom van, mondja igen találóan egy régi író: συνεσις, κρᾶτος, και τύχη okosság, erő és szerencse. Úgy hiszem a legutoljára említett a legnagyobb. Mert életünk útja egy hajó járásához hasonlítható. A sorsnak, secunda aut adversa fortuna (jó- vagy balszerencse), az a szerepe van, a mi a szélnek, mert gyorsan előre visz, vagy messzire visszavet; a mi ellen a magunk tulajdon törekvése és munkája csak keveset tehet. Ennek ugyanis az a szerepe, a mi az evezőké: ha sok órán át tartó

munkájuk után előrehaladtunk, valami hirtelen támadt szélroham ugyanolyan messzire visszavethet. Ha pedig kedvező a szél, annyira előrevisz, hogy nincs szükségünk evezőkre. A szerencsének ezt a hatalmát utolérhetetlenül fejezi ki egy spanyol közmondás: da Ventura a tu hijo, y echa lo en el mar (adj fiadnak szerencsét és dobjad a tengerbe.)

Igaz, hogy a véletlen gonosz hatalom, melyre csak annyit kell bízni, a milyen keveset csak lehet, Mégis melyik az az egyetlen minden ajándékot adó között, a ki, mikor ad, egyúttal a legvilágosabban érezteti velünk, hogy semmi jogot sem tarthatunk ajándékaira, hogy azokat éppenséggel nem érdemeinknek, hanem egyes-egyedül az ő jóságának és kegyességének köszönhetjük, és hogy éppen ebből azt az örvendetes reményt meríthetjük, hogy alázattal fogadhatunk el ezután is nem egy meg nem érdemlett ajándékot? – A véletlen, amely ért ahhoz a királyi művészethez, hogy éreztesse, hogy az ő kedvezése és kegyessége ellenében minden érdem erőtlen és semmitévő.

Ha élete útján visszatekint az ember, ha annak »labirintszerűen tévelygő futását« áttekinti és nem egy elhibázott szerencsét, nem egy felidézett szerencsétlenséget kell meglátnia, könnyen túlzásba vitt szemrehányásokkal illetheti magát. Mert életünk folyása semmi esetre sem egyszerűen a magunk műve, hanem két tényezőnek, az események sorozatának és elhatározásaink sorozatának produktuma, a mely kettő mindig átnyúlik egymásba és kölcsönösen módosítja egymást. Ehhez járul még, hogy mindkettőben mindig nagyon szűkre van szabva látókörünk, mert nem mondhatjuk meg már messziről elhatározásainkat, és még kevésbé láthatjuk előre az eseményeket, hanem mindkettő közül tulajdonképpen csak a jelenlegieket ismerjük igazán. Ezért a mi célunk még messze van, nem is haladhatunk egyenest feléje; hanem csak megközelítőleg és csak valószínűség szerint vehetjük arra irányunkat, tehát gyakran kell tévelyegnünk. Ugyanis a mit megtehetünk, mindössze csak az, hogy elhatározásainkat mindenkor jelenlegi körülményeink mértékéhez irányítjuk, abban a reményben, hogy úgy találjuk el a dolgot, hogy közelebb visz főcélunkhoz. Így aztán az események és a mi eredeti szándékaink legtöbbször két, különböző irányba húzó erőhöz hasonlíthatók és a belőlük támadt eredő a mi életünk folyása. – *Terentius* azt mondta: in vita est hominum quasi cum ludas tesseris: si illud, quod maxime opus est jactu, non cadit, illud quod cecidit forte, id arte ut corrigas (az emberi élet olyan, mint a kockajáték: ha az, a mire leginkább szükség volna, nem jön ki, azt a mi véletlenül kijön, ügyességünkkel kell megjavítani) a minél valami kockajáték-féle lehetett a szeme előtt. Rövidebben azt mondhatjuk: a sors keveri a kártyákat és mi játszunk. De jelenlegi nézetemet a legalkalmasabban a következő hasonlattal fejezhetném ki. Olyan az élet, mint a sakkjáték: tervet csinálunk magunknak: csak hogy ez függővé tételik attól, a mit a sakkjátékban ellenfelünknek, az életben a sorsnak, tenni teszik. A módosítás, melyen ezáltal tervünk keresztül megy, rendszerint olyan nagy, hogy a kivitelben alig ismerhetni rá egynémely alapvonásáról.

Különben van életünk folyásában még valami, a mi mindezekon kívül áll. Ugyanis elcsépett és fölötte sokszor megerősített igazság az, hogy gyakran ostobábbak vagyunk, mint azt magunk hinnők: holott az, hogy okosabbak vagyunk, mint hinnők, olyan fölfedezés, melyre csak azok jutnak, a kik voltak ilyen helyzetben és akkor is csak későn. Van bennünk egy okosabb valami, mint a fejünk. Életünk folyásának nagy elhatározásaiban, fő lépéseinél ugyanis nem annyira a helyesnek világos fölismerése szerint, hanem valami benső impulzusra, mondhatnók ösztönszerűen cselekszünk, mely ösztön mivoltunknak legmélyebb alapjából jő, és utóbb becsmételjük tetteinket világos, de fogyatékos, szerzett, sőt kölcsönvett fogalmak alapján, általános szabályok, idegen példák stb. szerint, a nélkül, hogy eléggé megfontolnák, hogy »ugyanaz nem illik mindenkire«; s így könnyen igazságtalanokká leszünk önmagunk iránt. De végül kitetszik, kinek volt igaza: és csak a szerencsésen megért öregkor képes rá szubjektíve és objektíve, hogy a dolgokat elbírálja.

Az a benső impulzus talán prófétai, ébredéskor eltűnő álmok tudattalan vezetése alatt áll, a melyek éppen ezáltal életünknek hangulatbeli egyenletességet és drámai egységet adnak, a mit az oly gyakran ingadozó és tévedő, hamar más véleményre térő ágybéli tudat nem tudna neki megadni és a minek következtében például az, a ki meghatározott fajtájú nagy tettek véghezvitelére van hivatva, ezt ifjúkorától kezdve bensőjében és titkon érzi és úgy munkálkodik rajta, mint a méhek, mikor a kast építik. De ez mindenkire nézve az, a mit *Grácián Boldizsár* la gran sindéresis-nek nevez: ösztönszerű nagy oltalma önmagának, mely nélkül elpusztulna. *Abstract alapelvek* szerint cselekedni nehéz és csak hosszas gyakorlással sikerül, és még akkor sem minden esetben: sokszor nem is elegendők azok az alapelvek. Viszont mindenkinek vannak bizonyos *veleszületett concret alapelvei*, melyek húsába és vérébe mentek át, a mennyiben minden gondolatának, érzésének és akaratának eredményei. Többnyire nem ismeri őket in abstracto, hanem csak ha életére visszapillant, veszi észre, hogy mindig követte

őket és hogy azok, mint valami láthatatlan fonál, vontak őt maguk után. Aszerint, hogy milyenek, fogják őt boldogságra vagy boldogtalanságra vezetni.

49. Állandóan szemünk előtt kellene tartanunk az idő hatását és a dolgok változandóságát, és ezért mindennél, a mi most történik, azonnal annak ellenkezőjére kellene gondolnunk; tehát élénken megjelenítenünk szerencsében a szerencsétlenséget, barátságban az ellenségeskedést, szép idő mellett a rosszat, szeretetben a gyűlölséget, bizalomban és őszinteségben az árulást és épp így viszont is. Ez. maradandó forrását nyitná meg az életbölcsetségnek, mert mindig körültekintőek maradnának és nem csalódnának olyan könnyen. Vele többnyire csak az idő hatásáról alkotnánk magunknak előre fogalmat. – De talán semmilyen ismerethez sem annyira elengedhetetlen a tapasztalat, mint a dolgok állhatatlanságának és változásának helyes megbecsüléséhez. Éppen mert minden állapot a maga tartamának idejére szükségszerűen és ezért teljes joggal áll fönn, azért minden esztendő, minden hónap, minden nap olyannak látszik, mintha most végre öneki adnának igazat mindörökre. De egyiknek se adnak és csak a változás az, a mi örökös. Az okos ember az, a kit a látszólagos állandóság nem áltat és a ki hozzá még előrelátja az irányt is, a merre a változás legközelebb útját veszi.¹⁷ Hogy pedig az emberek a dolgok ideiglenes állapotát, vagy pályájuk irányát rendszerint maradandónak tartják, onnan van, hogy a hatásokat tartják szemük előtt, de az okokat nem értik, pedig ezek hordják magukban a jövő változások csiráját, míg a hatás, a mit egymagában látnak, semmit sem tartalmaz abból. Erre támaszkodnak és. előre fölteszik, hogy az előttük ismeretlen okok, melyek ilyen hatást tudtak előidézni, arra is képesek lesznek, hogy azt fenntartsák. Megvan mellette az az előnyük, hogy ha tévednek, az mindig unisono történik; ezért a baj, a mi ennek következtében éri őket, mindig általános, holott a gondolkodó fő, ha tévedett, hozzá még egyedül is áll.– Körülbelül megerősíti ez azt a tételmet, hogy a tévedés mindig a következményből az okra való következtetésből áll elő. I ásd »Welt als Wille und Vorstellung« I. köt., 90. lap (3. kiad. 94. 1.)

Az időt mégis csak elméletileg és hatásának előrelátásával *anticzipáljuk*, ne gyakorlati úton, vagyis ne úgy, hogy elébe vágjunk és időnek előtte kívánjuk, a mit csak az idő hozhat meg. Mert a ki így tesz, tapasztalni fogja, hogy nincs gonoszabb, könyörtelenebb uzsorás, mint éppen az idő, és hogy az, ha előleg-adásra kényszerítik, nagyobb kamatokat szed, mint akármelyik zsidó. Például oltatlan mész és meleg segítségével annyira siettethetjük egy fának növéstét, hogy néhány nap alatt leveleket hajt, kivirágzik és gyümölcsöt is terem: de akkor aztán elhal. – Ha az ifjú a férfi nemző erejét már most akarja gyakorolni, ha mindjárt csak egynéhány hónapra is, és tizenkilenczedik évében akarja megtenni azt, a mit a harminczadikban igen jól megtehet: az idő talán meg fogja neki adni a kölcsönt, de egy része jövendő éveire erejének, sőt életének egy része lesz a kamat. – Vannak betegségek, melyekből kellően és alaposan csak úgy gyógyul föl az ember, hogy természetes lefolyást enged nekik, melynek elmúltával maguktól megszűnnek, anélkül, hogy valami nyomot hagynának. De ha azt kívánja az ember, hogy azonnal és most, éppen csak most, egészségessé legyen, itt is kölcsönt kell, hogy adjon az idő: elúzi a betegséget, de a kamat életfogytiglan tartó gyöngeség és krónikus bajok lesznek. – Ha háború vagy zavargás idején pénzre van szükségünk, még pedig azonnal, éppen most, kénytelenek vagyunk ingatlan jószágainkat vagy állampapírosokat értékük egy harmadáért és még kevesebért is eladni, melyeknek értékét egészében megkapnók, ha az időnek a maga igazát megadni, tehát néhány évig várni akarnánk: de mi arra kényszerítjük, hogy kölcsönt adjon. – Vagy akkor is, ha egy nagy utazáshoz bizonyos összegre van szükségünk: egy vagy két esztendő alatt jövedelmünkéből félretehetnők azt. De nem akarunk várni, tehát kölcsönkérjük vagy egyelőre tőkénkből vesszük el: vagyis az időnek kölcsönt kell adnia. Itt a kamat pénztárunkban támadt rendetlenség, tartós és egyre növekvő deficit lesz, melytől sohasem tudunk szabadulni többé. – Ilyen az idő uzsorája: az ő áldozataivá lesznek mind, a kik várni nem tudnak. Az időnek kimérten lejáráó folyását siettetni akarni, a legköltségesebb vállalkozás. Tehát óvakodjunk attól, hogy az időnek kamatokkal adósai maradjunk. 50. Jellemző és a mindennapi életben nagyon gyakran feltűnő különbség a közönséges és az okos emberek között, hogy amazok, ha eshetőleges veszedelmeket fontolnak meg és becsülnek

---

¹⁷ *) *A véletlennek* minden emberi dologban olyan nagy a szerepe, hogy ha valami messziről fenyegető veszedelemnek, akár áldozattal is, elejét venni iparkodunk, ez a veszedelem gyakran valami előre nem látott állapot folytán, melybe a dolgok jutnak, eltűnik és most nemcsak a meghozott áldozatok mentek veszendőbe, hanem az általuk előidézett változás is, a dolgok megváltozott állása mellett éppenséggel kárunkra van. Intézkedéseinkben ezért nem kell nagyon messzire a jövőbe nyúlunk, hanem számítanunk kell a véletlenre is, és nem egy veszedelemmel bátran szembe néznünk, remélvén, hogy az, mint sok fekete viharfelhő elvonul.

föl, mindig csak azt kérdik és azt veszik tekintetbe, a mi már *megettörtént*; holott ezek azt is megfontolják, a mi esetleg *megettörténhetnék*, mikor is meggondolják, hogy, mint egy spanyol közmondás tartja, lo que no acaece en un anno acaece en un rato (a mi egy esztendő alatt nem történik meg, megesik néhány perez alatt). A szóban forgó különbség persze természetes: mert annak áttekintéséhez, a mi *megeshetik*, ész kell, ahhoz, a mi *megesett*, csak érzékek. Fő elvünk pedig az legyen: áldozzál a gonosz démonoknak! Vagyis ne sajnáljunk bizonyos menyinyiségű fáradtságot, időt, kényelmetlenséget, körülményességet, pénzt vagy nélkülözést, hogy valamely szerencsétlenség lehetősége előtt elzárhassuk a kaput: és minél nagyobb ez az áldozat, annál kisebb, távolabb levő, valóbbszínűtlen lesz ez a lehetőség. Legvilágosabb példája ennek a szabálynak a biztosító díj. Ez nyilvános és mindenkitől bemutatott áldozat a gonosz démonok oltárán.

51. Semmiféle eseten sem kellene nagy örömujjongásba vagy nagy jajveszékeltetésbe kitörnünk, egyrészt minden dolog állhatatlansága miatt, a mi azt minden pillanatban átalakíthatja; másrészt arról való véleményünknek, hogy mi szolgál előnyünkre és mi kárunkra, csalfasága miatt; minek következtében majd mindenki jajveszékelt egyszer azon, a mi utóbb igaz javának bizonyult, vagy ujjongott azért, a mi legnagyobb fájdalmainak lett forrásává. Az itt ennek ellenében ajánlott gondolkodásmódot szépen fejezte ki Shakespeare:

I have felt so many quirks of joy and grief.

That the first face of neither, on the start,

Can woman me unto it.

(All's well, A. 3. sc. 2.) Annyi öröm és búbánat ért már, hogy sohase hagyom magamat többé a valamelyiküket felidéző alkalom első pillanatától pipogya módra elragadtatni, (Schopenhauer fordítása szerint.) – Győri Vilmos fordításában:

Bú és öröm már oly gyakorta értek,

Hogy bármelyiknek első rohama

Ki nem forgat lényemből – –

Sh. Minden jó, ha jó a vége. III. felv. 2. szín]

De általában az, a ki minden szerencsétlenségénél nyugodt marad, azt mutatja, hogy tudja, mennyire nagyok és ezerfélék az életben előfordulható bajok; miért is azt, a mi most megesett, úgy tekinti, mint igen kicsi részét annak, a mi a jövőben megeshetik. Ez a sztoikus gondolkodásmód, melynél fogva az ember sohase legyen conditionis humanae oblitus (emberi mivoltáról megfeledkező), hanem mindig emlékezzék meg róla, mennyire szomorú és siralmas sors az emberi élet és milyen számtalan sok baj van, a minek az ki van téve Ahogy ezt a belátásunkat fölfrissítsük, elég mindenütt csak egy pillantást vetnünk magunk köré: bárhol legyünk is, csakhamar szemünk előtt lesz ez a küzködés, vergődés és gyötrődés a nyomorúságos, kopár, semmi hasznot sem hajtó exisztencia után. Le fogjuk szállítani akkor igényeinket, meg fogjuk tanulni, hogy beletaláljuk magunkat minden dolognak és állapotnak tökéletlenségébe, és mindig szembe nézzünk a szerencsétlenségekkel, hogy kitérjünk előlük, vagy hogy elviseljük őket. Mert a szerencsétlenségek, kicsinyek és nagyok, tulajdonképeni elemei a mi életünknek: ezt mindig szemünk előtt kellene tartanunk; de azért mégse kellene *δυσκολος* (elégedetlen) módjára *Beresford*-nál együtt az emberi életnek óráról órára megújuló nyomorúságai (miseries of human life) fölött siránkoznunk és arcokat vágnunk, még kevésbé in pulicis morsu Deum invocare (bolhacsipésnél Istent hívni segítségül); hanem mint az *ελαβής* (óvatos), annyira mennünk az óvatosságban a megelőzést és a szerencsétlenségek elhárítását illetőleg, származzanak bár emberektől vagy dolgokból, és annyira ravaszoknak lenni benne, hogy mint a ravasz róka, minden balszerencse elől (a mi többnyire csak álcázott baleset) Szépen kitérhessünk.

Hogy a szerencsétlenségnek elviselése nem esik annyira nehezünkre, ha előre mint lehetségesét tekintettük és mint mondani szokták, elkészültünk rá, talán főleg onnan van, hogy ha az esetet, mielőtt még bekövetkezett volna, mint pusztá lehetőséget nyugodtan átgondoljuk, akkor terjedelmét világosan és minden irányban áttekintjük és így legalább végesnek és áttekinthetőnek látjuk; minek következtében, ha aztán valóban bekövetkezik, nem hathat erősebben, mint a maga igazi súlyával. Míg ha ezt nem tettük, hanem készületlenül ért a baj, ijedt elménk első pillanatra nem tudja pontosan megítélni a szerencsétlenség nagyságát: előtte áttekinthetetlen az, tehát könnyen mérhetetlennek, legalább is sokkal nagyobbak mutatkozik, mint a milyen valóban. Hasonlóképpen sötétség és bizonytalanság is nagyobbak tüntet föl minden veszedelmet. Persze még az is hozzájárul, hogy a lehetségesnek anticzipált szerencsétlenség mellé egyúttal a vigaszul szolgáló okokat és azt is, a mivel elháríthatjuk, átgondoltuk vagy legalább is ennek földezésére rászoktattuk magunkat.

De semmi sem fog jobban képessé tenni a minket ért szerencsétlenségek nyugodt elviselésére, mint arról az igazságról való meggyőződés, melyet az akarat szabadságáról szóló pályamunkámban végső okaiból levezettem és megállapítottam, hogy ugyanis a mint ugyanott a 62. lapon (2. kiad. 60. 1.) írva van: »minden a mi történik, kezdve a legnagyobbtól egész a legkisebbig, *szükségszerűen* történik.« Mert az elkerülhetetlen szükségszerűségbe könnyen bele törődik az ember; az a megismerés pedig mindent, még a legkülönösebb véletlen előidézte dolgokat is, épp oly szükségszerűeknek láttatja, mint azt, a mi a legismeretesebb törvények szerint és teljesen előreláthatólag következett be, Utalok itt arra, a mit (Welt als W. u. V. I. köt., 345. és 346. lap, 3. kiad. 261. 1) az elkerülhetetlenség és szükségszerűség fölismerésének megnyugtató hatásáról mondtam. A kit ez áthatott, előbb meg fogja tenni, a mi tőle telik, de azután készségesen fogja tűrni, a mit tűrnie kell.

A kicsiny baleseteket, melyek óráról-órára megkínóznak minket, úgy tekinthetjük, mint a minnek az a rendeltetése, hogy megtartsa a gyakorlatban, nehogy szerencsénkben a nagy szerencsétlenségek elviselésére való erőnk teljesen elernyedjen. A mindennapi vesződésekkel, az emberekkel való érintkezés kicsinyes súrlódásaival, jelentéktelen összeütközésekkel, mások illetlenségeivel, pletykaságokkal szemben stb. legyen az ember vértezett Siegfried, azaz ne is hederítsen rájuk, még kevésbé vegye a szívére és töprengjen rajtuk, hanem mindebből semmit se engedjen közel magához; taszítsa el mint egy kövecset, mely útját állja és semmiesetre se fogadja be benső megfontolása és átgondolása tárgyai közé.

52. De a mit közönségesen végzetnek neveznek az emberek, az többnyire csak a maguk tulajdon ostobasága. Ezért nem lehet eléggé megszívlélni azokat a szép sorokat Homerosban (II. XXIII., 313. és köv.), a hol a μητις-ἴ, vagyis az okos megfontolást ajánlja. Mert ha rosszaságainkért csak a másvilágon kell is lakolnunk, ostobaságainkért már itt a földön; – bár néha-néha kegyelem is kijuthat nekünk, igazság helyett.

Nem az, a kinek dühös a tekintete, hanem a ki okosan néz, az látszik félelmetesnek és veszedelmesnek: – mint a hogy bizonyos, hogy épp oly félelmetes fegyvere az embernek az esze, mint az oroszlánnak a körmei.

A tökéletes életrevaló ember az volna, a ki sohasem tévóváznék és sohase hamarkodna el semmit.

53. De az okosság mellett boldogságunkra nézve igen jelentős tulajdonság a bátorság. Persze egyiket sem adhatjuk mi magunknak, hanem amazt anyánktól, ezt apánktól örököljük: mégis eltökéléssel és gyakorlattal javíthatunk valamit azon, a mi belőle megvan. Ehhez a világhoz, melyen »a koczka kérlelhetetlenül el van vetve«, kemény ész kell, a mely föl van vértézve a sors ellen és föl van fegyverezve az emberek ellen. Mert az egész élet küzdelem, minden lépésünkért meg kell vívni és joggal mondja Voltaire: on ne réussit dans ce monde, qu'à la pointe de l'épée, et on meurt les armes à la main (ezen a világon csak kardunk hegyével boldogulhatunk és fegyverrel kezünkben halunk meg). Ezért gyáva lélek, a ki, mihelyt felhők tornyosulnak, vagy éppen csak mutatkoznak is, összezsugorodik, elhagyja magát és jajveszék. Jelszavunk inkább az legyen:

tu ne cede malis, sed contra audentior ito. (ne engedj a bajoknak, hanem annál bátrabban haladj előre.)

A míg valamely veszedelmes dolognak kimenetele csak kétséges *még*, a míg megvan még annak lehetősége, hogy az szerencsés is lehet, gondolnunk se szabad csüggedésre, hanem csak ellenállásra; mint a hogy az időjáráson sem szabad kétségbeesnünk, a míg csak egy kék folt is van az égen. Sőt vigyük annyira, hogy elmondhassuk:

Si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae. (Ha romba dől is a világ, mint rettenthetlent fognak a romok eltemetni. Hor. Od. III., 3.)

Maga az egész élet sem éri meg, nemhogy még a javai, hogy ilyen gyáván megremegjen és összeszoruljon érte szívünk:

Quocirca vivite fortes, Fortiaque adversis opponite pectora rebus. (Azért hát éljetekek erősek módjára és bátor szívvel szálljatok szembe a szerencsétlenségekkel.)

De ebben is túlzásba lehet esni: mert a bátorság vakmerőséggé fajulhat. Sőt szükségünk is van bizonyos mértékű félnkségre a világban való fennmaradásunkhoz: a gyávaság csak túllépése ennek. Ezt nagyon találóan fejezte ki Verulamii Baco s terror Panicusról (páni félelem) adott etimológiai magyarázatában, mely a régibb, Plutarchostól (de Isidé et Osir. c. 14.) reánk maradt magyarázatot messze fölülmúlja, ő ugyanis *Pán*-ból, mint a személyesített természetből vezeti le azt, és azt mondja: Natura enim rerum omnibus viventibus indidit metum, ac formidinem, vitae atque essentiae suae conservatricem, ac mala ingruentia vitantem et depellentem. Verumtamen eadem natura modum tenere

nescia est: sed timoribus salutaribus semper vanos et inanes admiscet; adeo ut omnia (si intus conspici darentur) Panicis terroribus plenissima sint, praesertim humana. (A természet ugyanis minden élő lénybe félelmet és rémületet oltott bele életének és lényegének fenntartására és gonosz rohamainak kikerülésére és elűzésére. Mindazonáltal a természet ezt a mértéket nem tudja betartani: hanem a hasznos félelem közé mindig hiábavaló és ál-félelmet vegyít; olyannyira, hogy minden (ha beléje pillantanunk adatnék) telis-tele van páni félelemmel, kivált az emberek. – De sapientia veterum VI.) Különbösen jellemző tulajdonsága a páni félelemnek, hogy nincsen világos tudatában a maga okainak, hanem azokat inkább föltételezi, mintsem ismeri, sőt szükségből a félelem okául éppen magát a félelmet állítja oda.

II. FEJEZET,

Az életkorok különbségéről.

Páratlanul szépen mondotta *Voltaire*:

Qui n'a pas l'esprit de son âge,

De son âge a tout le malheur.

(A kinek nincs meg a korához mért esze, érzi korának minden nyomorúságát.)

Ezért helyénvaló lesz, ha ennek az eudaemonologiai fejtegetésnek a végén egy pillantást vetünk azokra a változásokra, melyeket az életkor idéz elő rajtunk. Egész életünkön keresztül mindig csak a *jelent* tartjuk birtokunkban és sohase többet. A különbség csak az, hogy az elején hosszú jövőt látunk magunk előtt, a vége felé pedig hosszú múltat magunk mögött; aztán, hogy vérmeérsékletünk, de nem a jellemünk, egynémely ismeretes változáson megy át, minél fogva mindannyiszor más-más színezete áll elő a jelennek.

Fő művemben, 2. köt., 31. fej. 394. és köv. 1. (3. kiad. 449. 1.), kifejtettem, hogy *gyermekkorunkban* sokkal több a *megismerés*, mint az *akarás*, és hogy miért van ez így. Éppen ezen alapszik életünk első negyedének az a boldogsága, melynél fogva arra utóbb, mint valami elvesztett paradicsomra nézünk vissza. Gyermekkorunkban csak kevés viszonylatban állunk és csak csekélyek a szükségleteink, tehát akaratainkra kevés ösztönzés hat; lényünknek legnagyobb része ezért *megismerésben* olvad föl. Az értelem, miként az agyvelő, mely már a 7. évben eléri a maga teljes nagyságát, korán kifejlődik, ha mindjárt nem érik is meg, és szüntelenül táplálékot keres a még új létnek egész világában, a hol minden, de minden az újdonság ingerével hat. Innen van, hogy gyermekeveink nem egyebek folytonos poézisnél. Ugyanis a poézis lényege, mint minden. művészeté, a platói eszmének, vagyis a lényegesnek és ezért az egész fajjal közösnek minden egyes dologban való megértése; miáltal minden dolog fájának képviselője gyanánt lép föl és *egy* eset ezerre jellemző. Bár úgy látszik, hogy gyermekeveink jeleneteiben mindig csak az illető individuális tárggyal vagy esettel vagyunk elfoglalva, még pedig csak annyiban, a mennyiben pillanatnyi akarásunkat illeti: alapjában véve mégis másképp áll a dolog. Ugyanis az élet a maga egész jelentőségében még annyira új, annyira friss előttünk és benyomásai, ismétlődés híjján, még oly kevésbé tompultak el, hogy gyermekes cselekedeteink közepette titkon és világos szándék nélkül mindig avval vagyunk elfoglalva, hogy az egyes jelenetekből és esetekből magának az életnek lényegét, alakjainak és ábrázolatainak alaptípusait megértsük. Mint Spinoza kifejezi, minden dolgot és személyt sub specie aeternitatis (az örökkévalóság jegyében) látunk. Minél fiatalabbak vagyunk, annál inkább képviseli minden egyes dolog a maga egész fáját. Ez évről-évre mindig jobban csökken: és ezen alapszik az a nagy különbsége a benyomásnak, melyet a dolgok fiatalságunkban és öreg korunkban tesznek ránk. Ezért gyermekkorunknak és kora ifjúságunknak tapasztalatai és ismeretségei utóbb minden későbbi ismeretünknek és tapasztalatunknak állandó típusaivá és rubrikáivá lesznek, mintegy kategóriává azoknak, ha nem is mindig világos öntudattal. Eszerint már gyermekeveinkben kialakul világnézetünknek szilárd alapja, vele együtt annak sekély vagy mély részei is: később kiképződik és befejeződik, de lényegében meg nem változik. Tehát ennél a tisztán objektív és ezáltal poétikus szemléletnél fogva, mely a gyermekornak lényege, és a melyet elősegít az, hogy az akarat még soká nem lép föl a maga teljes erejével, gyermekkori viselkedésünk sokkal inkább tiszta megismerés, mint akarás. Innen a komoly, szemlélődő tekintet nem egy gyermeknél, a mit Rafael a maga angyalainál, kivált a Sixtus madonnája angyalainál olyan szerencsésen fölhasznált. Ezért olyan boldogok a gyermekevek, hogy a rájuk való visszaemlékezést mindig sóvárgás kíséri nyomon. Mialatt mi ilyen komolysággal nekifekszünk a dolgok első *szemléletes* megértésének, a

nevelés másrészt azon fáradozik, hogy *fogalmakra* tanítson. De a fogalmak nem adják meg a tulajdonképeni lényeket: ez, tehát minden ismeretünknek alapja és valódi belső értéke, inkább a világnak *szemléletes* fölfogásában rejlik. Ezt pedig csak mi magunk szerezhethetjük meg, és nem lehet minket valamilyen módon *megtanítani* rá. Innen van, hogy miként erkölcsi értékünket, úgy értelmi értékünket sem nyerjük kívülről, hanem az tulajdon lényünknek mélyéből fakad és semilyen Pestalozzi-féle nevelő-művészet sem képes rá, hogy egy ostobának született emberből gondolkodó embert faragjon: soha! A ki ostobának született, annak ostobán kell is meghalnia. – Az először szemlélt külvilágnak most leírt bensőséges fölfogásából magyarázható az is, miért vésődnek olyan erősen emlékezetünkbe gyermekkori környezetünk és tapasztalataink. Mert osztatlanul beléjük merültünk, semmi sem zavart mellette, és a dolgokat, melyek előttünk állottak, úgy tekintettük, mintha egyedüliek volnának a maguk nemében, sőt mintha általában csak egymagukban volnának itt. Később a dolgoknak akkor már ismeretes tömege elveszi a kedvünket és türelmünket. Ha visszaemlékezünk itt arra, a mit főművemnek fönt említett kötetében, 372. 1. (3. kiad. 425. 1.), kimutattam, hogy ugyanis minden dolognak *objektív*, vagyis pusztán *képzetekben* való létezése mindig örvedetes, míg *szubjektív* létezése, mint a mi *akarásból* áll, erősen össze van vegyítve fájdalommal és szomorúsággal: akkor a dolognak rövid kifejezésére ezt a tételt is el fogjuk fogadni: minden dolog gyönyörű, a hogy *látjuk*, de visszataszító, a mint *van*. A mondottaknál fogva a dolgok gyermekkorunkban inkább a *látás*, tehát a képzet, az objektivitás oldaláról ismeretesek előttünk, mint a *levés*, vagyis az akarat oldaláról. Mivel pedig amaz örvedetes oldala a dolgoknak, a szubjektív és visszataszító oldal pedig még ismeretlen maradt előttünk, a fiatal értelem mindazokat az alakokat, melyeket a valóság és a művészet hoznak eléje, épp olyan boldog lényeknek tartja: azt hiszi, a milyen szépek látszatra, épp olyanok vagy még szebbek *létezésükben*. Ezért úgy áll előtte a világ, mint valami éden: ez az az Árkádia, melyben mindannyian születünk. Ebből támad valamivel később az igazi élet után való szomjúhozás, vágyódás tettek és fájdalmak után, a mi a világ forgatagába űz. Itt aztán megtanuljuk megismerni a dolgok másik oldalát, a *levés*, vagyis az akarás oldalát, a hol minden lépésünknel gátat lelünk. Akkor lassankint megjön a nagy kiábrándulás melynek beálltával azt szokták mondani: l'âge des illusions est passé (az illúziók kora lejárt): és ez a kiábrándulás még is mindig tovább halad, még mindig teljesebbé lesz. Ezért azt lehet mondani, hogy gyermekkorunkban az élet olyannak mutatkozik, mint egy színházi díszlet messziről nézve; öregségünkben pedig, mint ugyanez, a lehető legközelebről.

A gyermekkor boldogságához végül még a következő is hozzájárul. Mint a hogy tavasz kezdetén minden lombnak ugyanolyan színe és majdnem ugyanolyan formája van, úgy kora gyermekségünkben mi is mind egymáshoz hasonlóak vagyunk, tehát pompásan összehangzunk. De fölserdülésünkkel kezdetét veszi a szétágazás, mely mint a kör sugaraié, egyre nagyobb és nagyobb lesz.

A mi életünk első felének hátralevő részét, melynek annyi előnye van életünk második felével szemben, tehát az ifjúkort, megszorítja, sőt boldogtalanná teszi, az a boldogság után való vadászat, avval a határozott föltevással, hogy azt az életben meg kell találnunk. Ebből folytonos, reményünkben való csalatkozás támad, és ebből az elégedetlenség. Egy megálmodott, bizonytalan boldogságnak csalóka képei lebegnek előttünk szeszélyesen kiválasztott alakokban és hasztalan keressük eredetijüket. Ezért ifjúságunk éveiben helyzetünkkel és környezetünkkel, bármilyen legyen is az, többnyire elégedetlenek vagyunk; mert neki tulajdonítjuk azt, ami az emberi élet ürességével és nyomorúságával mindenütt vele jár, és a mivel most először ismerkedünk meg, miután egészen más dolgokat vártunk. –

Sokat nyernék vele, ha idején való fölvilágosítással ki tudnók irtani az ifjúságból azt a balhiedelmet, hogy a világban sokat lehet elérni. De ennek ellenkezője történik az által, hogy az életet többnyire előbb ismerjük meg a költészetből, mint a valóság útján. A jelenetek, melyeket amaz leír, a magunk tulajdon ifjúságának hajnalpírjában ragyognak elénk, és gyötör a vágyódás, hogy megvalósítva lássuk őket, – hogy megfogjuk a szívárványt. Az ifjú azt várja, hogy életfolyása olyan lesz, mint valami érdekes regény. Így támad az a csalódás, melyet az említett munkám második kötetének 374. lapján (3. kiad. 428. 1.) már leírtam. Mert mindazokat a képeket éppen az teszi bájosakká, hogy csak képek és nem igazak, és mi ezért, mikor nézzük őket, a tiszta megismerés nyugalomában és megelégedettségében érezzük magunkat. Megvalósulni annyit tesz, mint akarással tölteni be, mely akarás kikerülhetetlen fájdalmakat idéz elő. Az érdeklődő olvasót itt még az említett kötet 427. lapján (3. kiad. 488. 1.) levő helyre is utalom.

Ezért, ha életünk első felét a boldogság után való kielégítetlen vágyódás jellemzi, második felét a

boldogtalanságtól való aggódás. Mert vele többeké kevésbé világosan megjött az az ismeret, hogy minden boldogság chimaerikus, míg a fájdalom reális. Most tehát, legalább az okosabb jelleműek, inkább csak fájdalomnélküliségre és háborítatlan állapotra fognak törekedni, mint élvezet után.¹⁸ – Ha ifjú éveimben ajtómon csöngettek, örültem neki; mert azt gondoltam: most, most jön. De későbbi éveimben ugyanilyen alkalomkor inkább valami ijedtség

féle érzésem támadt: azt gondoltam: »no most itt van.« – Az emberi világról, kiváló és tehetséggel megáldott egyéneknek, a kik éppen mert ilyenek, tulajdonképpen nem tartoznak egészen hozzá, és ezért előnyeik mértéke szerint többé-kevésbé egyedül állanak, hasonlóképpen két ellentétes érzésük lesz: ifjúkorukban gyakran úgy érzik, hogy *el vannak hagyatva* a világtól, későbbi éveikben pedig, hogy *megszabadultak tőle*. Amaz, a kellemetlen érzés, az emberi világ nemismerésén, ez a második a vele való ismeretségen alapú. – Ennek következtében az élet második felében, mint valami zenei periódusnak második szakában, kevesebb a törekvés, de több a megnyugvás, mint az elsőben; a mi általában azon alapszik, hogy ifjúságában azt gondolja az ember, hogy csodálatos sok boldogságra és élvezetre lehet szert tenni a világban, csak nehéz elérni azt, míg öregkorában tudja az ember, hogy itt mit sem lehet találni, tehát teljesen meg lévén nyugodva e felől, tűrhető jelent élvez, sőt kicsinységekben is öröme telik.

Elsősorban *elfogulatlanság* az, a mit az érett férfi, életének tapasztalata útján szerzett, és a minél fogva a világot más szemmel nézi, mint az ifjú és a gyermek. Csak ő látja a dolgokat egész egyszerűségükben és veszi őket annak, a mik; míg a gyermek és az ifjú előtt egy magacsinálta szeszélyekből, hagyományos előítéletekből és furcsa képzelgésből összeállított csalóka kép eltakarta vagy elferdítette a való világot. Mert a tapasztalás első teendője az, hogy megszabadítson azoktól az agyrémektől és téves fogalmaktól, melyek az ifjúkorban gyökeret vertek. Megóvni ezektől az ifjúkort, mindenestre a legjobb nevelés volna, ha mindjárt csak negatív is; de ez nagyon nehéz. Erre a célra a gyermek látókörét kezdetben lehetőleg szűkre kellene hogy szabjuk, de ezen belül csupa világos és helyes fogalmakra kellene őt oktatnunk, és csak miután minden e körben levőt helyesen megismert, kellene azt lassankint kibővítenünk, mindig ügyelvén rá, hogy semmi sötét és semmi félig vagy ferdén megértett dolog se maradjon fenn. Ennek következtében a dolgokról és az emberi viszonyokról való fogalmai még mindig korlátoltak és nagyon egyszerűek volnának ugyan, de azért aztán világosak és helyesek, úgy hogy mindig csak kibővítésre szorulnának és nem kiigazításra, és így fokozatosan, egészen az ifjúkorig. Ez a rendszer különösen azt kívánja, hogy ne engedje meg az ember a regények olvasását, hanem azokat megfelelő életrajzokkal pótolja, például *Franklin*-ével, a *Moruz-féle* Anton Reiser-rel stb.

Mikor fiatalok vagyunk, azt hisszük, hogy életünk folyásának fontos és nagykövetkezményű eseményei és személyei dobszó és trombitaharsogás mellett fognak föllépni: az öregkorban a retrospectív szemlélődés mégis azt mutatja, hogy valamennyi egészen csöndben, rejtekajtón keresztül és szinte észrevétlenül lopózkodott be.

Az eddigi szempontból tekintve az életet valami hímzett szövethez lehet hasonlítani, melyet mindenki élete első felében jobbik oldaláról, második felében visszajárul lát: az utóbbi nem olyan szép, de tanulságosabb, mert megismerhető rajta a fonalak összefüggése.

A szellemi felsőbbtség, még a legnagyobb is, társalgás közben határozott súlyát csak a negyvenedik életév után fogja érvényre juttatni. Mert a szellemi felsőbbtség bár sokszorosan fölülmúlhatja az évek adta érettséget és a tapasztalás gyümölcsét, pótolni azt még sem tudja soha: emez pedig még a legközségesebb embernek is bizonyos ellensúlyt ad a legnagyobb szellemmel szemben is, ha ez fiatal. Itt csak a személyi tulajdonságokat értem, nem a műveket.

Minden valamiképp kiváló ember, mindenki, a ki már nem tartozik az emberiségnek a természettől olyan mostohán megáldott öt hatodához, negyvenedik életévén túl bajosan lesz ment a mizantróp -ság lehelletétől. Mert, mint a hogy természetes is, magáról másokra következtetett és lassankint megcsalatozott; belátta, hogy azok vagy az ész, vagy a szív dolgában, sőt legtöbbször mind a kettőben mögötte maradnak és nem egyeznek meg vele; miért is örömet elkerüli, hogy velük szóba álljon; mint a hogy általában mindenki a maga benső értékéhez mérten, vagyis a tulajdon maga

¹⁸ Öreg korában jobban ért hozzá az ember, hogy a szerencsétlenségektől őrizkedjék, ifjúságában, hogy elviselje őket.

társasága szerint fogja kedvelni, vagy gyűlölni a magányosságot. A mizantrópiának erről a fajtájáról értekezik *Kant* is, *Kritik der Urtheilskrait* cz. művében, az első rész 29. §-ához való általános megjegyzés vége felé.

Fiatalembernél értelembeli és erkölcsi tekintetben is rossz jel, ha az emberek tetteiben és üzelmeiben korán *el tud igazodni*, ha azonnal otthonos bennük, és mintha előkészítették volna, úgy lép közéjük: ez közönséges lélekre vall. Viszont, ilyen értelemben csodálkozó, meglepődött, ügyetlen és visszás magaviselet nemesebb fajtájú természetre mutat.

Ifjúságunk vidámsága és életkedve részint azon alapszik, hogy hegynek föl haladván, nem látjuk a halált, mert az a hegy túlsó lábánál van. De ha átléptük a hegytetőt, akkor igazán meglátjuk a halált, melyet eddig csak hallomásból ismertünk, minél fogva, – mert ugyanakkor az életerő is meginog, aláhanyatlak az életkedv is; úgy hogy borús komolyság váltja fel az ifjúkori pajzánságot, és ez kiül az arcra is. A míg fiatalok vagyunk, mondhatnak nekünk, a mit akarnak, végnélkülinek tartjuk az életet és ahhoz képest bánunk az idővel. Minél öregebbek leszünk, annál inkább takarékoskodunk időnkkel. Mert a késő öregkorban minden átélte nap olyan érzést támaszt, a milyen érzése van minden egyes lépésénél annak az elítéltnak, a kit a vesztőhelyre visznek.

Az ifjúság állapontjáról nézve az élet végtelenül hosszú jövő, az öregségéről nézve nagyon is rövid múlt; úgy hogy kezdetben olyannak mutatkozik, mint a tárgyak, ha a messzelátó objektív lencséjét tesszük szemünk elé, de a végén, mint ha a szemlencsét tennők. Meg kell, hogy öregedjék az ember, tehát kell, hogy sokáig élt legyen, hogy fölismerhesse, milyen rövid az élet. Minél öregebbé leszünk, annál kisebbeknek látszanak az emberi dolgok összesen és egyenkint: az élet, mely ifjúságunkban mint szilárd és állandó valami állott előttünk, most múló jelenségek gyors futásaként jelentkezik: előtérbe lép az egésznek semmisége. Magának az időnek ifjúságunkban sokkal lassúbb a járása: ezért életünk első negyede nemcsak a legboldogabb, hanem a leghosszabb is, úgy, hogy sokkal több emléket hagy hátra, és mindenki, ha arra kerülne a sor, többet tudna elmondani ebből a korból, mint a másik két utána következőből. Sőt a napok, mint az esztendő tavaszán, úgy az életében is, végtére nyomasztóan hosszúakká lesznek. Őszszel mind a kettőnél rövidekké lesznek, de vidámabbakká és állandóbb időjárásúakká.

De hát mért látja az ember Öregkorában az életet, mely mögötte van, olyan rövidnek? Mert olyan rövidnek tartja, a milyen rövid az emléke. Ebből ugyanis minden jelentéktelen és kellemetlen dolog kiesett, tehát kevés maradt meg. Mert, mint a hogy értelmünk általában nagyon tökéletlen, úgy tökéletlen az emlékezetünk is: a mit megtanultunk, gyakorolnunk kell; a mi elmúlt, azt újra föl kell idéznünk, ha nem akarjuk, hogy mindkettő lassankint a feledés örvényébe sülyedjen. Már pedig nem szoktuk a jelentéktelen dolgot újra fölidézni, sőt legtöbbször a kellemetlent sem; a mire pedig szükség volna, hogy emlékezetünkben megőrizhessük. De a jelentéktelen dolog mindig jobban fölszaporodik: mert a gyakori és végül számtalanszor való ismétlődés folytán sok dolog, a mi kezdetben jelentősnek látszott előttünk, lassankint jelentéktelenné válik; ezért jobban emlékszünk előbbi éveinkre, mint a későbbiekre. Minél tovább élünk, annál kevesebb eset látszik előttünk fontosnak, vagy eléggé jelentősnek arra, hogy utóbb még újra fölidézzük, pedig csak ez rögzítheti meg emlékezetünkben: elfelejtjük tehát, mihelyt elmúlt. Így aztán az idő mind nyomtalanabbul fut tova. Aztán meg nem szívesen idézzük föl újra a mi kellemetlen, de legkevésbé akkor, ha hiúságunkat sérti; és legtöbbször ez az eset forog fönn, mert kevés sérelem ért minket teljesen hibánkon kívül. Tehát hasonlóképen sok kellemetlen dolgot is elfelejtünk. Ez a kettős veszteség az, a mi emlékezetünket olyan rövidvé teszi, és arányosan mindig rövidebbé, minél hosszabbá lesz a tárgya. Mint a hogy a dolgok a parton, melytől a hajón eltávolodunk, mindig kisebbekké, ismeretlenebbekké és nehezebben kivehetőkké lesznek, úgy van az elmúlt éveinkkel is, élményeivel és cselekedeteivel együtt. Hozzájárul még, hogy néha az emlékezet és a képzelet életünk egyik rég elmúlt jelenetét olyan élénken megjeleníti előttünk, mint a tegnapi napot; minélfogva az aztán egészen közelünkbe jön; ez úgy áll elő, hogy lehetetlen az akkortól mostanig letelt hosszú időt is épp úgy megjelenítenünk magunknak, mert nem lehet egy képben úgy áttekinteni, és ezen kívül a benne végbement eseteket is többnyire elfelejtettük, és csak egy általános ismeret, in abstracto, maradt meg belőle, pusztá fogalom, nem szemlélet. Ezért a mi régen elmúlt, egymagában olyan közelinek látszik előttünk, mintha csak tegnap történt volna, a közbeeső idő pedig eltűnik és az egész élet megfoghatatlanul rövidnek mutatkozik. Sőt néha az öregkorban, a hosszú múlt, mely mögöttünk van és vele együtt a magunk tulajdon életkora is, pillanatnyira szinte meseszerűnek tűnhetik föl; a mi főleg onnan van, hogy elsősorban még mindig

ugyanazt az álló jelent látjuk magunk előtt. Ezekhez hasonló benső tünetek végül azon alapszanak, hogy nem a magunk lénye magában véve, hanem annak csak jelensége van meg az időben, és hogy a jelen az érintőpont az objektum és a szubjektum közt. – És az életet, mely még előttünk van, miért látjuk ifjúságunkban olyan végtelen hosszúnak? Mert teret kell kapnunk a határtalan reménységekhez, melyekkel azt benépesítjük és a melyek megvalósításához Matuzsálem életkora is rövid volna; aztán, mivel mértékéül azt az egynéhány évet veszszük, mely már mögöttünk van és melynek emlékezete mindig gazdag tárgyú, tehát hosszú; mert az újdonság mindent jelentősnek láttat, miért is utóbb még újra földéztük, tehát gyakran emlékezetünkbe idéztük és ezáltal az abba bevéssődött.

Néha azt hisszük, hogy valami távoli *helyre* vágyódunk vissza, holott tulajdonképen csak az *idő* után vágyódunk, a mit ott átéltünk, mikor fiatalabbak és frissebbek voltunk. Így csal az idő a térnek álarca alatt. Ha odautazunk, kitűnik a csalódás.

Hogy nagy kort érhessünk el, ahhoz, hibátlan szervezet mellett, *conditio sine qua non* gyanánt két út vezet, melyet két lámpa égésével példázhatunk: az egyik soká ég, mert kevés olaja mellett nagyon vékony bél van benne; a másik, mert a vastag bélhez sok olaja is van: az olaj az életerő, a bél azoknak minden úton-módon való felhasználása.

Az *életerő* tekintetében 36 életévünkig azokhoz vagyunk hasonlíthatók, a kik kamataikból élnek: a mit ma kiadunk, holnap újra megtérül. De ettől az időponttól kezdve analagonunk az a járadékos, a ki tőkéhez kezd nyúlni. Kezdetben észre sem vehető a dolog: a kiadások legnagyobb része még mindig magától visszatérül: a mutatkozó kis veszteséget nem méltatjuk figyelemre Csakhogy ez lassankint megnő, észrevehetővé lesz, a növekedés maga is napról-napra gyarapodik: mindig jobban elharapódzik, minden egyes *ma* szegényebb, mint a tegnap, és nincs remény a megállapodásra. Így mindjobban gyorsul a fogyatkozás, mint a testek esése, – míg végtére semmi sem maradt már. Ugyancsak szomorú az eset akkor, ha mindkét, egymással itt összehasonlított elem. az életerő és a tulajdon, csakugyan együttesen oszlófélben van: épp ezért az öregkorral megnő a birtoklás szeretete. Viszont kezdetben, a teljeskorúságig és még kissé azon is túl, az életerő tekintetében azokhoz hasonlítunk, a kik a kamatokból még a tőkéhez is csatolnak valamit: nemcsak a mit kiadtunk, térül meg újra magától, hanem maga a tőke is gyarapodik. Es néha valami becsületes gyám gondoskodásából ez egyúttal pénzünkre is áll. Boldogifjúság ! Szomorúöregkor ! – De azért kímélnünk kell ifjúkon erőinket is. Aristoteles megjegyzi (Polit. L. ult. c. 5.), hogy az olimpiai győztesek közül csak, kettő vagy három győzött egyszer ifjú korában és azután megint, mikor férfiúvá lett; mert a korai megerőltetés folytán, a mit az előző gyakorlat megkíván, annyira kimerülnek az erők, hogy utóbb a férfikorban hiányzanak. A mint áll ez az izomerőre, úgy áll még inkább az idegek erejére, melynek nyilvánulása minden szellemi munka: ezért lesznek az ingénia praecocia, a csodagyermek, a melegházi nevelés gyümölcsei, kik ifjúkorukban csodálatot keltenek, utóbb nagyon is közönséges fejű embereké. Sőt az ókori nyelvek tanulására való korai, kieroszakolt megerőltetés lehet az oka annyi tudós későbbi bénaságának és ítélőképessége hiányának.

Megfigyeltem, hogy majd minden ember jelleme kiváltképen egy életkorhoz mértnek látszik, úgy hogy ebben előnyösebbnek tűnik fel. Némelyek szeretetreméltó ifjak, és avval vége; mások erőteljes munkás férfiak, kiknek az öregkor minden értéküket elveszi; némelyek legelőnyösebben öregkorukban mutatkoznak, mint a mikor szelídebbek, mert tapasztaltabbak és nyugodtabbak: ez különösen francziáknál sokszor fordul elő. Bizonyára az alapja a dolognak, hogy a jellemén magán van valami fiatalos, férfias vagy öreges, a mivel az illető életkor egybehangzik, vagy a minek korrektívum gyanánt ellene hat.

Mint a hogy hajón tartózkodván, előrehaladását csak a parti tárgyak elmaradásán, tehát kisebbedésén látja meg az ember; úgy mindinkább való öregedését is azon látja meg, hogy mindig magasabb korú emberek tűnnek föl előtte fiataloknak.

Már fönnebb fejtegettük, hogyan és miért van, hogy minden a mit lát, tesz és átél az ember, minél öregebbé lesz, annál kevesebb nyomot hagy szellemében. Ebben az értelemben azt lehetne mondani, hogy csak ifjúságunkban éltünk teljes öntudatossággal, az öregkorban már csak fél öntudatossággal. Minél öregebbé leszünk, annál kevésbé élünk öntudatosan: a dolgok tovasietnek, anélkül, hogy benyomást tennének ránk; mint a hogy a műremek, melyet ezerszer láttunk, sem tesz benyomást: elvégzi az ember a maga dolgát és utóbb azt sem tudja, elvégezte-e. A mint tehát az élet annál öntudatlanabbá lesz, minél inkább közeledik a teljes tudatlansághoz, úgy, éppen ezáltal, az idő folyása is mindig gyorsabbá lesz. A gyermekkorban minden tárgynak és eseménynek újdonsága mindent a

tudat eie idéz: ezért a nap végtelenül hosszú. Ugyanez esik meg velünk utazások alkalmával, mikor épen ezért egy hónap hosszabbnak tűnik föl, mint otthon négy. A dolgoknak ez az újdonsága azonban nem akadályozza meg, hogy mindkét esetben hosszabbnak tetsző időt mindkét esetben gyakran csakugyan »hosszadalmasnak« ne találjunk, sokkal inkább, mint az öregkorban, vagy mint odahaza. De lassankint, ugyanazon, szemléletek hosszas megszokása folytán annyira elkopik az értelem, hogy mindig több minden halad tova hatás nélkül; s így aztán a napok mindig jelentéktelenebbekké és ezáltal rövidebbekké lesznek: a gyermek órái hosszabbak, mint az öreg embernek egész napjai. Eletünk idejének eszerint gyorsuló mozgása van, mint egy lefelé gördülő golyónak, és mint a hogy egy forgó korongon minden pont annál gyorsabban fut, minél távolabbra esik a középponttól, úgy mindenkinél az élet kezdetétől való eltávolodásának mértéke szerint, mind gyorsabban és gyorsabban telik el az idő. Föltehetjük tehát, hogy kedélyünknek közvetlen becslésében egy esztendőnek hosszúsága fordított viszonyban áll ugyanannak életkorunkban való hányadosával: ha például az év életkorunknak egy ötödét teszi, tízszerre olyan hosszúnak tűnik föl előttünk, mintha annak csak egy ötvened részét tenné ki. Az idő gyorsaságának ez a különbözősége létünknek egész módjára minden életkorban a leghatározottabb befolyással van. Mindenekelőtt azt eredményezi, hogy a gyermekkor, ha mindjárt csak 15 évet foglal is magába, mégis leghosszabb része az életnek és ezért emlékekben a leggazdagabb; aztán, hogy az unalomnak mindig életkorunkkal fordított viszonyban vagyunk alávetve: gyermekek mindig időtöltésre szorulnak, legyen az játék vagy munka; ha ez elmarad, tüstént szörnyű unalom fogja el őket. Még ifjak is nagyon alája vannak vetve és aggódva tekintenek üres óráikra. A férfikorban mindjobban eltűnik az unalom: öregeknek mindig rövid lesz az idejük, és előttük a napok nyílsebesen repülnek tova. Magától értetődik, hogy emberekről, nem pedig megvénült barmokról beszélek. Az idő folyásának gyorsulásánál fogva tehát a későbbi években többnyire elmarad az unalom, és mert másrészt a szenvedelmek is elnémulnak gyötrelmeikkel együtt, az élet terhe, ha az egészség fönmaradt, egészben véve csakugyan kisebb, mint az ifjúkorban. Ezért mondják azt az időközt, mely a magas kor gyöngeségének és bajainak beköszöntét megelőzi, az ember »legjobb éveik«-nek, javakorának. Jólétünkre való tekintettel csakugyan azok lehetnek: de az ifjúkori éveknek, melyekben minden benyomást tesz ránk és minden élénken lép tudatunkba, megmarad az az előnyük, hogy a szellemet megtermékenyítik és olyanok, akár a virágot fakasztó tavasz. Mély igazságok ugyanis csak észrevétetni engedik magukat, nem számba vétetni, vagyis első fölismerésük közvetlen és a pillanatnyi benyomástól előidézett: következőleg csak addig állhat be, a míg ez a benyomás erős, élénk és mély. Eszerint ebben a tekintetben minden az ifjúkori évek fölhasználásától függ. Későbbi éveinkben nagyobb hatással lehetünk másokra és a világra is: mert mi magunk tökéletesek és befejezettek vagyunk és nem vagyunk többé a benyomáséi: de a világ kevesebb hatással van ránk. Ezek az évek ezért a tett és a cselekvés, amazok pedig az eredeti fölfogás és a megismerés évei.

Az ifjúkorban a szemlélet, az öregkorban a gondolkodás a túlnyomó: azért amaz a költészet ideje, ez inkább a bölcseleté. Gyakorlatilag is ifjúságunkban csak a szemlélt dolog és annak benyomása, öreg korunkban csak a gondolkodás alapján szoktunk⁷⁷ határozni. Részben azon alapszik ez, hogy csak öregkorunkra állnak szemlélhető esetek elegendő számmal rendelkezésünkre és foglaltattak egyes fogalmak alá, hogy azoknak teljes jelentőséget, tartalmat és hitelt adjanak és egyúttal a szemlélet benyomását a megszokás útján mérsékeljék. Viszont az ifjúkorban, kivált élénk és képzeletben gazdag fejű emberekre a szemléletes dolog benyomása és vele együtt a dolgok külső színe is olyannyira túlnyomó, hogy a világot olybá tekintik, mint valami képet; ezért főleg arra van gondjuk, hogy milyen szerepet játszanak rajta és milyennek mutatkoznak, – sokkal inkább, mint arra, hogy belsőleg mit éreznek mellette. Mutatkozik ez már az ifjak hiúságában és cifrázkodó vágyaiban is.

A legnagyobb energiának és a szellemi erők legnagyobb megfeszítésének ideje kétségenkívül az ifjúkorban van, legkésőbb a 35. életévig: ettől kezdve, bár nagyon lassan, megfogyatkozik az. Mégis a későbbi évek, sőt maga az öregkor is, nincsenek híjjával az érte járó szellemi kárpótlásnak. Tapasztalás és tudás csak most váltak tulajdonképpen gazdaggá: volt rá időnk és alkalmunk, hogy a dolgokat minden oldalról szemügyre vegyük és megfontoljuk; mindet mindegyikkel egybevetettük és megtaláltuk érintkező pontjaikat és összekötő kapcsaikat, és így legelőször csak most értjük őket igazán a maguk összefüggésében. Minden leszűrődött. Ezért még azt is, a mit már ifjúkorunkban tudtunk, most sokkal alaposabban tudjuk; mert minden fogalomhoz sokkal több bizonyítékunk van. A mit ifjúságunkban tudni véltünk, azt öregkorunkban valóban tudjuk, ezenfölül igazán sokkal többet is tudunk és minden irányban átgondolt és ezáltal egészen sajátosságosan összefüggő ismeretünk van; míg

ifjúságunkban tudásunk mindig hézagos és töredékes. *Csak a ki megöregszik*, csak az nyer tökéletes és megfelelő képet az életről, a mennyiben azt a maga egészében és természetes lefolyásában, különösen pedig nemcsak mint a többiek, a bejárati oldalról, hanem kijárat oldaláról is áttekinti; miáltal azután kivált annak semmisségét tökéletesen megismeri; míg a többiek még folyton abban a balhiedelemben vannak, hogy a java még csak jönni fog. Az ifjúkorban ehhez képest több a koncepczió; ezért a kevésből, a mit ismer az ember, sokkal éöbbit tud alkotni: de az öregkorban több az ítélet, éleselméjűség és alaposság. A maga tulajdon ismereteinek, eredeti alapnézeteinek anyagát, tehát azt, a mivel egy kiváltságos szellem a világot megajándékozni van hivatva, már ifjúságában összegyűjti: de anyagának ura csak késő éveiben lesz. Ezért többnyire azt fogjuk látni, hogy a nagy írók remekműveiket ötvenedik életévük körül alkották. Mindazonáltal az ifjúkor az ismeret fájának gyökere marad, ha mindjárt csak a korona termi is meg a gyümölcsöket. De mint a hogy minden kor, még a legnyomorúságosabb is, sokkal okosabbnak tartja magát, mint a milyen a közvetlenül előtte való volt a megelőzőkkel együtt; épp úgy tesz az embernek minden egyes életkora is: bár mindakettő gyakran csalódik, A testi növekedés éveiben, a mikor szellemi erőkben és ismeretekben is napról-napra gyarapodunk, megszokja a ma, hogy kicsinyléssel tekintszen le a tegnapi. Ez a szokás meggyökerezik és megmarad akkor is, mikor a szellemi erők meg-csökkenése beállott és a mának inkább tisztelettel kellene tekintenie a tegnapi; ezért aztán ifjú éveinknek úgy szolgálatait, mint ítéleteit gyakran nagyon is kevésre becsüljük.

Általában megjegyzendő itt, hogy bár, miként az ember jelleme vagy szíve, úgy értelme, esze is alaptulajdonságai szerint veleszületett, ez mégis semmiesetre sem marad annyira változhatatlannak, mint amaz, hanem sok átalakulásnak van alávetve, melyek egészben véve szinte rendszeresen bekövetkeznek; mert részint azon alapulnak, hogy az értelemnek fizikai alapja, részint azon, hogy tapasztalati anyaga van. Így ereje lassankint megnövekedik egészen a tetőpontjáig és aztán lassankint a lehanyatlík egész a bárgyúságig. De emellett másrészt az anyag, a mely mindezeket az erőket foglalkoztatja, tehát a gondolkodás és tudás tartalma, a tapasztalat, az ismeretek, a belátásnak gyakorlása és ennek folytán való tökéletessége, folyton növekvő mennyiség, körülbelül a határozott gyöngeség beálltáig, mely mindent összeomlani enged. Az embernek ez a mivolta, egy teljesen megváltozhatatlan és egy rendszeresen, kettős és ellentétes módon változó valamiből való összetétele magyarázza megjelenésének és érvényre jutásának különbözőségét különböző életkorokban.

Tágabb értelemben azt is mondhatnók: életünk első negyven esztendeje a szöveget adja, a többi harmincz a hozzávaló kommentárt, mely megtanít rá, hogy a szövegnek igazi értelmét és összefüggését, tanulságával és minden finomságával együtt igazán megértsük. Az életnek vége felé meg úgy vagyunk, mint egy álarczos bál vége felé, mikor levetik az álarczokat. Most látja az ember tulajdonképen, kik voltak azok, kikkel élete folyamán érintkezésbe jött. Mert a jelleme napfényre kerültek, a tettek meghozták gyümölcsöiket, a szolgálatok megkapták jogos méltatásukat és minden csalóka kép szertefoszlott. Mindehhez ugyanis időre volt szükség. De a legkülönösebb az, hogy még saját magát, a maga tulajdon célját és szándékát is csak életének vége felé ismeri föl és érti meg igazán az ember, kivált a világhoz és másokhoz való viszonyában. Ekkor gyakran, de nem mindig, alacsonyabb helyet jelöl ki magának az ember, mint a minőt előre elgondolt; de néha magasabbat is; a mi aztán onnan van, hogy nem volt elegendő képzete a világ alacsonyágáról és így célját magasabbra tűzte, mint maga a világ. Megtudja körülbelül, mi az értéke.

Az ifjúságot az élet boldog szakának szokták mondani és az öregkort a szomorúnak. Igaz volna, ha a szenvedelmek boldoggá tennének. De ezek ide s tova ragadják az ifjúkort, kevés öröm és sok fájdalom közepette. A hideg öregkornak békét hagynak és az tüstént szemlélődő szint nyer: mert a megismerés szabaddá válik és fölülkerekedik. Mivel pedig ez, magában véve, fájdalomtól ment, a tudat is, minél inkább uralkodik benne a megismerés, annál boldogabbá lesz. Csak azt kell megfontolni, hogy minden élvezet negatív, a fájdalom pedig pozitív természetű, hogy megértsük, hogy a szenvedelmek nem tehetnek boldoggá, és hogy az öregkoron azért, mert nem egy élvezetnek híjával van, nincs mit sajnálkozni. Mert minden élvezet mindig csak valamely szükségletnek az elcsöndesülése: hogy amavval ez is elesik, azon épp úgy nincs mit sajnálkozni, mint azon, hogy ebéd után nem tud többé enni valaki, és hogy, miután éjjel kialudta magát, ébren kell maradnia. Platon (bevezetés a Köztársasághoz) sokkal helyesebben boldognak tartja az-öregkort, a mennyiben az az embert eleddig folyton-nyugtalanító nemi ösztöntől végre megszabadult, Sőt azt lehetne mondani, hogy a sokféle és végnélküli hóbort, a mi a nemi ösztönből ered, és a belőle támadó indulatok, állandó,

csendes örületben tartják az embert, a míg csak annak az ösztönnek, vagy annak az ördögnek, melytől folytonosan meg van szállva, befolyása alatt áll; úgy hogy csak annak kihalása után lehet teljesen józanná. De bizonyos, hogy általában, és eltekintve minden egyéni körülménytől és állapottól, az ifjúságnak egy bizonyos melankólia és szomorúság, az öreg kornak bizonyos derültség a sajátossága és ennek oka semmi más, mint az, hogy az ifjúság még uralma alatt áll, mondhatni robotosa, annak a démonnak, a mely nem egy könnyen enged neki egy szabad órát is, és egyúttal közvetlen vagy közvetett okozója majd minden veszedelemnek, a mi az embert éri vagy fenyegeti: az öreg kor pedig olyan derültséget mutat, mint az, a ki egy régtől hordozott bilincsből szabadult és most szabadon mozog. – Csakhogy másrészt azt lehetne mondani, hogy a nemi ösztön kialvása után a tulajdonképe ni magva az életnek elsenyved és annak már csak a hüvelye van meg, sőt, hogy az ilyen élet egy színjátékhoz hasonlít, melyet emberek kezdenek meg és aztán ezek ruháiban automaták játszanak végig.

Bármint legyen is: az ifjúság a nyugtalanság kora, az öregkor a nyugalomé: már ebből is következtetni lehetne mindkettejük jó tulajdonságaira. A gyermek vágyódomba nyújtja ki kezeit a távolba, minden utána, a mi tarkát és sok formáját csak lát maga előtt: mert ingerli az, mivel sensoriuma¹⁹ még friss és fiatal. Ugyanezt teszi nagyobb energiával az ifjú is. őt is ingerli a tarka világ és sokféle alakjai: képzelete tüstént többet alkot belőle, mint a mit a világ csak valaha is nyújthat. Ezért telve van kíváncsisággal és vágyódombával a bizonytalan után: ez elveszi nyugalomát, a mi nélkül nincs boldogság. Az öreg korban ellenben mindez megszűnt; részint mert a vér lehűlt és a sensorium érzékenysége megcsökkent; részint mert a dolgok értékéről és az élvezetek tartalmáról való tapasztalat megmagyarázta, hogyan szabadultunk meg lassankint az illúzióktól, chimaeráktól, balvéleményektől, melyek előbb a dolgok szabad és tiszta képét eltakarták és eltorzították; úgy hogy most mindent helyesebben és tisztábban ismerünk föl és annak veszünk a mi, és többé-kevésbé minden földi dolgok semmiségének belátására is rájöttünk. Éppen ez az, a mi majd minden öreg embert, még a nagyon közönséges képességűt is, a bölcseségnek bizonyos színével von be, a mi a illetőt a fiatalokkal szemben kiemeli. De mindez főleg szellemi nyugalomát idézett elő: ez pedig nagyban előmozdítja a boldogságot; tulajdonképen szinte föltétele és lényege annak. Míg ezért az ifjú azt hiszi, hogy csodálatos sokat lehet találni az életben, csak tudná meg, hogy hol; addig az öreg ember át van hatva a Prédikátor könyvének mondásától, »minden hiú«, és tudja, hogy minden dió, bármennyire b3 van is aranyozva, üres belül.

Csak a kései öregkorban éri el az ember tulajdonképen teljesen a horatiusi *nil admirari*-t, vagyis a minden dolgok hiúságáról és minden földi pompa ürességéről való közvetlen. Őszinte és határozott meggyőződést: a chimaerák eltűnése. Nincs többé abban a balhiedelemben, hogy valahol, akár palotában, akár kunyhóban, valami különös boldogság lakoznék: nagyobb, mint a minőt voltaképen ő is mindenütt élvez, ha testi vagy szellemi fájdalmaktól ment Nem tesz különbséget nagy és kicsiny, előkelő és hitvány között, a világ mértéke szerint. Ez az öreg embernek különös lelki nyugalom ad, melynél fogva mosolyogva tekint le a világ alakoskodására. Teljesen kiábrándult és tudja, hogy az emberi élet, bármit tegyenek is kicsinosítására és leplezésére, minden ilyen vásári csecsebecsén át csakhamar általlátszik a maga szegénységében, és bárhogy színezzék és díszítsék is, lényegében mégis mindenütt ugyanaz; olyan lét, melynek igazi értéke mindig csak a fájdalmak hiánya, nem az élvezetek, még kevésbé a fény jelenléte szerint ítélandó meg. (Hor. epist. L. I, 12, v. 1–4.). A magasabb kor alapjellemevonása a kiábrándultság: az illúziók, melyek idáig az életnek a maga ingerét és a tevékenységnek a maga ösztönét megadták,

eltűntek; megismertük a világ minden pompájának, kivált a fénynek, dísznek és a fenség látszatának semmiségét és ürességét; tapasztaltuk, hogy a legtöbb megkívánt dolog és óhajtott élvezet mögött ugyancsak kevés rejlik és így lassankint odajutottunk, hogy belátjuk egész létünknek nagy szegénységét és ürességét. Csak 70. életévünkben értjük meg teljesen a Prédikátor könyvének első versét. És ez az, a mi az öreg kornak bizonyos bús színezetet is ad. Rendszerint azt hiszik, hogy az öreg kornak sorsa betegség és unalom. Az első éppenséggel nem lényeges része az öregkornak, kivált nem akkor, ha nagy kort akarunk érni: mert *crescente vita, ereseit sanitas et morbus* (megnövekedvén az élet, nő az egészség és a betegség is). És a mi az unalmat illeti, fönnebb rámutattam, miért van neki az öregkor még kevésbé kitéve, mint az ifjúság: és ez nem is éppen szükségszerű kísérője a magányosságnak, a mit, könnyen belátható okoknál fogva mindenesetre magával hoz az öregkor;

¹⁹ Sensorium az érzékes székhelye az agyban.

hanem csak azokra nézve az, a kik semmi más élvezetet sem ismertek, csak érzékieket és társadalmiakat, szellemüket nem gazdagították és erőiket ki nem fejlesztették. A magasabb korban a szellemi erők is megcsökkennek ugyan: de a hol sok volt, még mindig fog elég maradni az unalom leküzdésére. Aztán, mint fönnebb kimutattuk, tapasztalás, ismeret, gyakorlat és elmélkedés folytán a helyes belátás még mindig gyarapszik, az ítélet élesbedik, és az összefüggés világossá lesz; minden dologban egyre nagyobb összefoglaló áttekintést nyerünk az egészről: így aztán a fölhalmozott ismereteknek mindig újabb kombinációja és alkalomadtán való gyarapítása által a magunk legbensőbb kiképzése

még mindig folyamatban van, foglalkoztatja, kielégíti és megjutalmazza a szellemet. Mindez az említett fogvatkozást bizonyos mértékben ellensúlyozza. Azonfelül, mint mondtuk, az öregkorban az idő sokkal gyorsabban fut tova, a mi az unalmat ellensúlyozza. A testi erők megfogyatkozása keveset árt, ha nincs szükségünk rájuk keresetünkhöz. Szegénység az öregkorban nagy szerencsétlenség. Ha ezt elkerülte az ember és az egészség is megmaradt, akkor az öregkor nagyon is elviselhető része lehet az életnek. Kényelem és biztosság fő szükségletei az öregkornak: ezért öregkorában még jobban szereti az ember a pénzt, mint annakelőtte, mert kárpótolja a hiányzó erőért. Venustól elbocsáttatván, örömet fogunk vigasztalást keresni Bacchusnál. A látás, utazás és tapasztalás szükségletének helyébe a tanítás és közlés szükséglete lépett. De szerencse az öreg emberre nézve, ha megmaradt még benne a stúdiumához akár a zenéhez vagy színjátékhoz való szeretete, és bizonyos fogékonyság a külső dolgok iránt; mint a hogy ez némely embernél csakugyan a késő öreg korig fennmarad. A mi je valakinek »önmagában van«, sohasem jön jobbkor, mint az öreg korban.« A legtöbben persze, a kik mindig tompaeszűek voltak, magasabb kort érve mind jobban automatákká lesznek: mindig ugyanazt gondolják, mondják és teszik, és semmiféle külső benyomás sem változtathat ezen többet, nem hozhat ki újat belőlük. Ilyen öregekhez beszélni annyi, mint a homokban írni: a benyomás majdnem rögtön elenyészik, óbut fajtájú öregség aztán persze, hogy csak *caput mora tuuma* (élettelen feje) az életnek. – A második gyermekségnek a magas öregkorban való beköszöntését a természet a ritka esetekben egyéb jelentkező harmadik fogzással látszik jelképezni akarni.

Az összes erőknél mind jobban és jobban való eltűnése az öregkor növekedtével, mindenesetre nagyon szomorú dolog, mégis szükségszerű, sőt hasznos: mert különben a halál, melyet előkészít, nagyon is nehezünkre esnék. Ezért a legnagyobb nyereség, a mit a nagyon magas kor elérése magával hoz, az euthanasia, a rendkívül könnyű halál, melyet semmi betegség meg nem előzött, mely semmi vonaglással nem jár és nem is érezhető; leírása főművem második kötete 41. fejezetének 470. lapján (3. kiad. 534.) található.

A Veda Upanisádája (Vol. II, p. 53) *a természetes életkort* 100 évre teszi. Azt hiszem joggal; mert azt tapasztaltam, hogy csak azok, a kik 90. életévüket meg nem haladták, lesznek részeseivé az euthanaziának, vagyis hálnak meg minden betegség, sőt szülítés, vonaglás és hörgés nélkül, néha szinte anélkül, hogy elsápadnának, többnyire ültükben, még pedig evés után; vagy inkább nem is meghalnak, hanem megszűnnek élni. Minden korábbi évében csak betegségtől hal meg az ember, tehát időnek előtte.²⁰

Az emberi élet tulajdonképpen sem hosszúnak, sem rövidnek nem mondható²¹; mert alapjában véve ez a mérték, mely után minden más időtartamot megbecsülünk.

Az alapkülönbség az ifjúság és az öregkor között mindig az marad, hogy amannak az életre, ennek a halálra van kilátása; hogy tehát annak rövid múltja és hosszú jövője van; ennek megfordítva. Mindenesetre, ha öreg az ember, már csak a halál van még előtte; de ha fiatal, az egész élet; és kérdéses, melyik nagyobb baj a kettő közül; vajjon egészben véve nem olyan dolog-e az élet, hogy

²⁰ Variáns: Az ó testamentum (90. zsoltár 10. vers.) az emberi élet tartamát 70 és ha sok, 80 évre tette és a mi löbbit jelent, Herodotos (I. 32. és III. 22.) is ugyanezt mondja. De ez téves, és csak a mindennapi tapasztalat nyers és felületes megértésének eredménye. Mert ha a természetes életkor 70–80 év volna, akkor az embereknek 70 és 80. életévük között *öregségből* kellene meghalniuk: de ez éppenséggel nincs így: *betegségek*től hálnak meg, mint a fiatalabbak; a betegség pedig voltaképpen abnormitás: es tehát nem a természetes vés. Csak a 90. és 100 év közt hálnak meg az emberek, de akkor rendszerint *öregségből*, betegség, halálküzdelem, hörgés, vonaglás néha elsápadás nélkül; a mit *euthanasianak* neveznek. Ezért itt is igaza van az *Upanisádának*, mikor a természetes életkort 100 évre teszi.

²¹ Mert ha még oly soka él is az ember, soha sincs többnek birtokában, mint, a megoszthatatlan jelennek: az emlékezet, pedig napról-napra többet vészit a feledés folytán mint a mennyit gyarapodás folytán nyer.

jobb, ha mögöttünk, mint ha előttünk van: hiszen már a Prédikátor könyve mondja (7, 2): »a halál napja jobb, mint a születés napja«. Nagyon hosszú életet kívánni magának, mindenesetre merész kívánság. Mert, quien larga vida vive mucho inal vive (a ki hosszú életet él, sok rosszat ér meg). mondja a spanyol közmondás.

Bár az egyesek életpályája nincs előre megírva, a bolygókban, mint a hogy az astrologia állította, de igenis, az ember életpályája általában; a menyinyiben minden egyes korának egy bolygó felel meg a sorrend szerint, és életén ennél fogva egymásután minden bolygó uralkodik. – A tizedik életévben *Mercurius* az uralkodó. Miként ez, úgy az ember is könnyen jár-ke, a legszűkebb körben: csekélységek is könnyen befolyásolják; de sokat és könnyen tanúi a ravaszság és az ékesszólás istenének uralma alatt. A huszadik évvel *Venus* uralma kezdődik: a szerelem és a nők teljesen birtokukban tartják az embert. A harminczadik évben *Mars* az uralkodó: az ember most heves, erős, vakmerő, harcias és daczos. – A negyvenedikben a négy kisebb bolygó uralkodik: az ember élete ennél fogva kiszélesedik: frugi-vá (alkalmas, derék, ügyes) lesz, vagyis *Ceres*-szel a hasznosat szolgálja, *Vesta* segítségével saját családi tűzhelyet alapít, *Pallas* kioktatja, mit kell tudnia; és *Junó* gyanánt házának úrnője, a felesége uralkodik.²² Az ötvenedik év *Jupitert* uralja. Övéinek legtöbbit már túlélte az ember, és a mostani nemzedék fölött állónak érzi magát. Még teljes élvezetében erejének, gazdag tapasztalatban és ismeretben: tekintélye van (egyéniségéhez és helyzetéhez mérten) mindenki fölött, a ki körülveszi. Ezért nem enged magának parancsolni többé, hanem maga akar parancsolni. Most a legalkalmasabb arra, hogy a maga hatáskörében másokat irányítson és rajtuk uralkodjék. így hág-delelőjére Jupiter és vele együtt az ötvenes években, levő ember. De azután a hatvanadik évben *Saturnus* következik és vele az *ólomnak* nehézkessége, lassúsága késedelmessége: But old folks, many feign as they were dead;

Unwieldy, slow, heavy and pale as lead,

Rom. et Jul. A, 2. sc. 5. (Sok öreg olyannak látszik már, mintha halott volna: nehézkes, lassú, súlyos és fakó, mint az ólom. – Szász Károly fordításában:

De vén tag, olyan, mintha halva vón', rest, lassú, súlyos, halvány, mint az ón !

Sh.: Romeo és Julia II. felv. 5. szín.)

Legvégül jön *Uranus*: ekkor, mint mondani szokták, égbe száll az ember. *Neptunust* (így keresztelte el, sajnos, az üreselméjűség) nem vehetem itt számba, mert nem szabad igaz nevén, *Eros*-nak neveznem. Különbben kimutatnám, hogyan ér össze a vég és a kezdet, hogyan áll az Eros (szerelem) a halállal titkos összefüggésben, melynél fogva az Orcus (halál), vagy az egyiptomiak szerint Amenthes (Plutarchos nyomán, de Isidé et Os. c. 29.). a λαμβάνων διδους (a ki elvesz és ad), nemcsak elvesz, hanem ad is, és a halál nagy gyűjtőmedenczéje az életnek. Tehát innen, innen az Orcusból jó minden, és ott volt már minden, a minnek most élete van: – bár lennének képesek megérteni azt a titkos fortélyt, a mivel ez megtörténik; hiszem, akkor minden világos volna !

---

²² A mintegy 60, azóta még fölfedezett planetoid újítás, melyről semmit sem akarok tudni. Tehát úgy teszek velük, mint a bölcsélet tanárai velem: semmibe se veszem őket, mert nem illenek az én portékámhoz.

TARTALOM

I. Fejezet: Paraenezisek és Maximák

A) Általánosok

B) Önmagunk iránt való magunkviseletét illetők

C) Mások iránt való magunkviseletét illetőleg

D) A világfolyása és a sors iránt való magunkviseletét illetők

II. Fejezet: Az életkorok különbségeiről